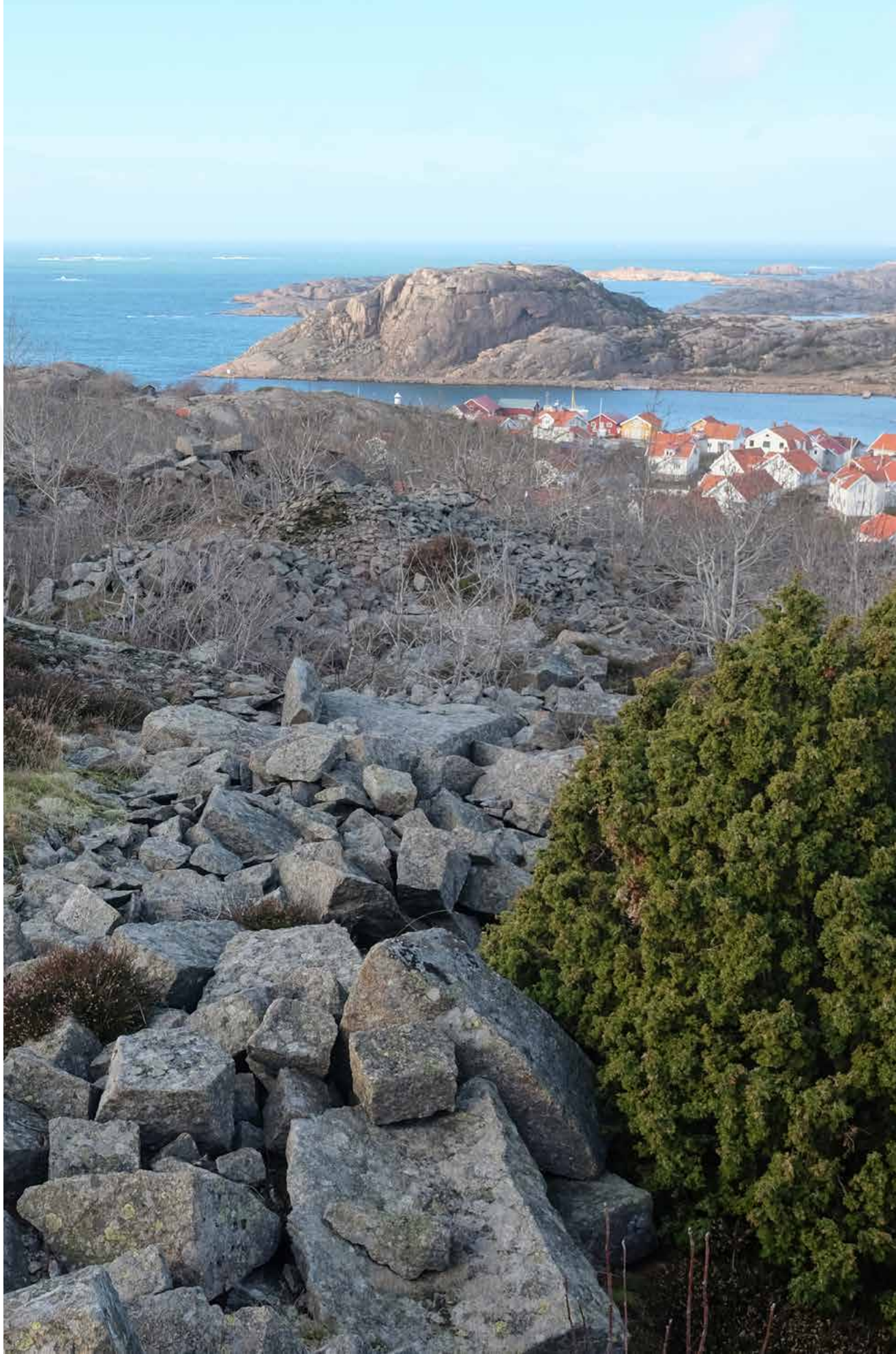

Sten.doc 2.0
**Den bohuslänska granitindustrin –
kunskapsuppbyggnad och planeringsunderlag**

Annika Östlund och Lisa Börjesson Liljas
Kulturlandskapet rapporter 2022:3

Sten.doc 2.0

**Den bohuslänska granitindustrin –
kunskapsuppbyggnad och planeringsunderlag**

Annika Östlund och Lisa Börjesson Liljas

Kulturlandskapet

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsen beslut dnr: 436-41301-2019

Fyrbodals beslut dnr: 2019 924

Uppdragsgivare: Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Fyrbodals, samt Strömstads, Tanums, Sotenäs, Munkedals och Lysekils kommuner

Fältarbetsperiod: 2020-03-21 - 2022-04-28

Projektnummer: 20015

Projektansvarig: Stig Swedberg

Fältansvarig: Annika Östlund

Övrig personal: Lisa Börjesson Liljas

För personalens meriter hänvisas till Kulturlandskapets hemsida.

Digitalt dokumentationsmaterial: Fotografier (jpg och tif), mätfiler (ssf), beskrivningar (odt)

Digitalt dokumentationsmaterial förvaltas av Kulturlandskapet.

Fynd: Har ej omhändertagits.

Sten.doc 2.0**Den bohuslänska granitindustrin – kunskapsuppbyggnad och planeringsunderlag**

Kulturlandskapet rapporter 2022:3

© Kulturlandskapet 2022

Författare: Annika Östlund och Lisa Börjesson Liljas

Foton: Där fotograf ej anges är bilder tagna av fältpersonalen.

Omslagsbild framsida: Skrotsten och putsskärv. Utsikt från Sotenäs 5 / Norr om Alpvägen, mot de södra delarna av Ulebergshamn samt Vindeklätten på andra sidan viken.

Bild baksida: Skrotsten. 28 Sibirien, Tanums kommun.

Orienteringskarta: Framställd av Kulturlandskapet med data från Map Maker samt Länsstyrelsen i Västra Götaland.

Topografisk grundkarta samt plankarta: Tillhandahållen av uppdragsgivarna.

Övriga kartor och situationsplaner: Framställda av Kulturlandskapet med data från Lantmäteriet.

Upphovsrätt: Om inget annat anges enligt Creative Commons licens CC BY.

Redigering och layout: Andreas Hansen, Omland Form och Fotografi

Tryck: Nordbloms Trycksaker AB, Hamburgsund

Sökord: Granit, stenindustri, Bohuslän

Rio Kulturlandskapet

Ekelidsvägen 5

457 40 FJÄLLBACKA

www.kulturland.se

kontakt@kulturland.se

Inledning

Projektet: Den bohuslänska granitindustrin – kunskapsuppbyggnad och planeringsunderlag	5
Bohusläns granitindustri - kort historisk bakgrund	6

Metodbeskrivning

Avgränsning	9
Tillvägagångssätt	10
<i>Kartstudier</i>	10
<i>Kunskapssammanställning</i>	11
<i>Arkivstudier</i>	12
<i>Fältarbete</i>	13
<i>Områdesbeskrivningar</i>	14
Beskrivning och registrering	14
Metodutvärdering – felkällor	19
Dokumentationsnivåerna	21
Värdering	22
<i>Kulturhistoriskt sammanhang</i>	23
<i>Hur har vi tänkt?</i>	24
Lagstiftning	27
<i>Skydd</i>	30
<i>Planhandläggning</i>	31

Resultat

Granitindustrin i norra Bohuslän	33
Lysekils kommun	35
Sotenäs kommun	42
Tanums kommun	49
Strömstads kommun	77
Munkedals kommun	82

Källor

87

Bilagor

1 - Tidslinje	92
2 - Exempel från Fornsök och länsstyrelsens infokarta	94
3 - Nivå 4 - Mall	98
4 - Förenklad områdebeskrivning – Förklaring och vägledning	99
5 - Nyregistrerade lämningar i Tanums kommun	102
6 - Lysekils kommun: Områden och värderingar	103
7 - Sotenäs kommun: Områden och värderingar	104
8 - Tanums kommun: Områden och värderingar	105
9 - Strömstad kommun: Områden och värderingar	109
10 - Munkedals kommun: Områden och värderingar	110

Norra Bohuslän är starkt påverkat av stenindustrin, vilket tar sig uttryck i ett särpräglat kulturlandskap. De kvarvarande spåren är främst tillkomna från mitten av 1800-talet och framåt. I början var verksamheten av småskalig karaktär, men tog upp allt större ytor i takt med att industrialiseringen av brytningen tog mer berg i anspråk.

Bristen på samlad kunskap kring lämningarna efter granitindustrin – och deras kulturhistoriska värden – riskerar att utgöra ett problem för samhällsplaneringen i Bohuslän. Kommunernas tjänstemän och handläggare vet att det finns stenindustriella lämningar i landskapet, och de har ofta övergripande historiska kunskaper om epoken. I enskilda planärenden uppstår ändå frågor om förhållningssätt till de fysiska lämningarna: Hur ska den enskilda lämningen värderas? Det finns behov av och intresse hos de berörda kommunerna för en fördjupad kunskapsuppbyggnad och ett uppdaterat planeringsunderlag gällande den bohuslänska granitindustrin.

Kulturlandskapet har därför, i samråd med Länsstyrelsen för Västra Götaland – som också har behov av fördjupade kunskapsunderlag i sin roll som stöttande och beslutande myndighet – konstaterat att det är av vikt att sammanställa en mer heltäckande bild av lämningarna efter granitindustrin i norra Bohuslän. Vidare finns det för samtliga parter ett behov av tydliga värderingskriterier och tydliga tillämpningsanvisningar rörande vilka miljöer och objekt som bör skyddas, alternativt kan dokumenteras och tas bort vid en eventuell exploatering. Genom att utveckla begrepp, tekniker och metoder för bedömning av stenbrottens kulturhistoriska värden skapas en säkrare grund för beslut.

Projektet: Den bohuslänska granitindustrin – kunskapsuppbyggnad och planeringsunderlag

Kulturlandskapet har under 2020-2022 drivit projektet *Den bohuslänska granitindustrin – kunskapsuppbyggnad och planeringsunderlag* där det övergripande målet har varit att uppdatera kunskapsunderlagen avseende granitindustrin i Strömstads, Tanums, Sotenäs, Lysekils och Munkedals kommuner. Projektet har som mål att leda till en ökad medvetenhet om de fysiska spåren efter stenindustrin i de respektive kommunerna, samt en mer enhetlig bedömningsgrund. Projektet har bedrivits med stöd från Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Fyrbodal kommunalförbund, samt Tanum och Lysekil kommuner.

En viktig målbild i detta projekt är värdering. Syftet är att göra det möjligt att värdera identifierade stenindustrilämningar (avseende pedagogiskt och vetenskapligt värde samt rekreationsvärde), för att på så sätt göra det möjligt för handläggare och beslutsfattare att ta väl underbyggda och kvalificerade beslut i olika exploateringsärenden.

För att detta värderingsarbete ska vara möjligt behöver dock en metod för detta formuleras, och riktlinjer för dokumentation och beskrivning av stenindustrilämningar tas fram. Rio Kulturkooperativ lade grunden till detta 2004 med boken *Sten.doc*, ett samarbete med Sotenäs kommun.¹ Där beskrivs de framtagna dokumentationsmetoderna i tre olika nivåer:

- Nivå 1 / Detaljnivå innebär en detaljanalys där varje ingående objekt (utom kategorin borrh-/killhåll) mäts in och beskrivs.
- Nivå 2 / Detaljerad områdesbeskrivning innebär en samlad och översiktlig beskrivning av objekt vilka bedöms utgöra en samlad produktionsenhet.
- Nivå 3 / Generell områdesbeskrivning innebär att större områden av relativt enhetlig karaktär beskrivs översiktligt och mäts in som punkt eller områdesbegränsning.

Läs mer om vad de olika nivåerna innebär och hur de kan användas på sidan 21-22.

Bohusläns granitindustri - kort historisk bakgrund

Teknologiskt går stenindustrin från mitten av 1800-talet fram till 1930-talet från ett proto-industriellt stadie till en fullskalig industrialisering.² Början på denna process sker redan under slutet av 1800-talet, med tillkomsten av storbrott. Senare sker en betydande introduktion av maskinella inslag inom industrin: spaltmaskiner, tryckluft, lastbilar, jetbränning. Kranar kom i bruk i såväl småbrott som storbrott. Se *Bilaga 1* för en översiktlig tidslinje.

Generellt bedrevs produktionen i Bohuslän fram till 1890-talet i småbrott; den första tidens brytning med enkla redskap, som stenhuggaren ofta fick hålla med själv, *illustration 1*. Brotten togs upp i berg som arrenderades eller ägdes av bolag eller av stenhuggarna själva. Många stenhuggare sålde direkt till uppköpare eller fraktföretag.

Storbrottet är ett resultat av en industriell uppdelning av arbetsmomenten, där råämnen tas fram i storbrottet för att sedan transporteras till en bearbetningsplats, där de egentliga stenhuggarna arbetade, *illustration 2*. Runt storbrottet växte diverse ekonomibyggnader upp allt eftersom produktionen mekaniserades. Några exempel är transformatorstationer, kompressorhus och kyldammar, sliperier, knottfabriker och stensågar.

Storbrottsdriften introduceras under 1890-talet. Parallellt med denna fortsätter dock driften i småbrott. I norra Bohuslän var småbrott länge den helt dominerande produktionstypen. Övergången från småbrott till storbrott är en viktig del av industrialiseringsprocessen.

Parallellt med de teknologiska förändringarna äger andra förändringar rum – politiska och sociala. Hela samhällen växte upp kring storbrotten. Ett exempel är Ulebergshamn i Sotenäs kommun:

Ulebergshamn har aldrig varit ett fiskeläge utan var hamn för fraktfart. I slutet av 1880-talet fanns enligt generalstabskartan fem hus. [...] Runt 1913–1914 fanns här ungefär 75 hus och cirka 500 innevånare samt ett an-

¹ Algotsson & Swedberg 2004 *Sten.doc*

² Östlund mfl 2008 *Granitindustri. En förstudie om kulturresevat för stenindustrin i Västra Götaland*.

Illustration 1. Litet småbrott i Kungshamn (Sotenäs 4 / Norr om Klippsjön). Här syns bredkilsmärkena i den lilla brottytan, skrotstenen nedanför till vänster, samt arbetsplatsen till höger närmast i bild, med putsskärv, troligen efter tillverkning av gatsten.

Illustration 2. Tippvallar i storbrottet Sodom i Lahälla (Lysekil 2 / Lahälla). I fonden syns den höga brottväggen. Tippvallarna är uppbyggda av skrotsten, och på vallarna har funnits räls, där man kört ut skrotstenen och dumpat den i änden av vällen.

tal tillfälligt arbetande stenhuggare som ej var mantalsskrivna på platsen. I varje bostadshus fanns förutom familjen en eller flera inneboende stenhuggare. [...] Allteftersom samhället expanderade vid sekelskiftet 1900, startades butiker och andra verksamheter. [...] Totalt har det i Ulebergshamn funnits tolv affärer, ett skrädderi, ett flertal hemsömmerskor och hemstickerskor som arbetade i förlagsverksamhet, en kvinna som lagade mat och bakade på beställning, en handskmakare som gjorde såväl handskar till stenhuggarna som bälgar till smederna, ett skomakeri

och under 1920-talet en handelsträdgård [...] Under 1920- och 30-talen fick Ulebergshamn två kiosker, men redan vid sekelskiftet hade "Svenske Lotta" försäljning av karameller och bröd, läskedryck och svagdricka i sitt kök [...] Andra näringar var åkeri, sillsalteri, rökeri samt fraktfart. Avslutningsvis fanns i Ulebergshamn såväl dam- som herrfrisör, fotograf och taxirörelse. Idag finns inga av dessa verksamheter kvar.³

Stenhuggarna organiserade sig i fackföreningar, och allmän och lika rösträtt infördes. I norra Bohuslän är Folkets hus-föreningen ett säkert tecken på att det funnits stenhuggare på orten.⁴ Förteckningen över verksamheterna i Krokstrands Folkets hus i Strömstad kommun kan tjäna som en illustration av hur samhällsomfattande verksamheterna kunde vara:

Som fasta hyresgäster märks bland andra: Björneröds Stenh. Fackf. No 41, Krokens Stenh. Fackförening No 91, Krokstrands Lokala Samorganisation, Krokstrands Arbetarkommun, Logen Granitklippan No 2580, Logen Krokstrands Wäl av N O V, Krokstrands Frisinnade Förening, Kvinnliga rösträttsföreningen. Dessutom: understöds-kassa, läkarmottagning, barnbispisning, skola, begravningskassa, sjuk-kassa, folkbibliotek, hälsovårdsnämnd, idrottsförening, studiecirk-lar, municipalnämnd, konsumtionsförening och pensions-nämnd.⁵

Även de två världskrigen påverkade starkt förutsättningarna för såväl företagare som stenhuggare. Det är först genom att sätta in stenindustrin i ett större sammanhang som vi kan närma oss en förståelse för de enorma samhällsomvandlingar den var en del av.

---

³ Algotsson & Swedberg 2004 Sten.doc och däri anförda källor

⁴ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

⁵ Askberger 2018

Metodbeskrivning

METODBESKRIVNING

Avgränsning

Då denna typ av kunskapsinhämtning och -sammanställning inte gjorts tidigare, har arbetsmetoderna utvärderats och omdefinierats löpande under arbetets gång.

Immateriella lämningar

En viktig del av projektet skulle vara arkivsökningar. När projektet formulerades ingick även insamling av minnen och berättelser; levande minnen kopplade till en plats betyder såväl mer information som större lokalt engagemang, vilket i sin tur höjer värdet på platsen. I samråd med Västra Götalandsregionen beslutades dock att utveckla denna del i ett eget projekt; *Den bohuslänska granitindustrins berättelser – aktivering och insamling av immateriell kunskap*. Coronapandemin har emellertid fört med sig stora begränsningar vad gäller såväl arkivmaterial – arkiven har inte varit öppna för besökare – som personliga möten med informanter och ideella föreningar. En del arkivmaterial har trots allt varit tillgängligt digitalt, och vi har fått information från ett antal informanter, men i betydligt mindre omfattning än vad som var tänkt.

Inventering, dokumentation, registrering i KMR

Fältbesök har endast - med tre undantag: Resö, Hamburgö och Bohus Malmön - gjorts på fastlandet. Med undantag för två områden i Grebbestad samt identifierade områden inom Världsarvsområdet, har inga lämningar registrerats i KMR. De områden där lämningar har registrerats ska heller inte betraktas som utredda i kulturmiljölagstiftningens mening – det fältarbete som utförts har endast gjorts stickprovvis, och det finns troligtvis ytterligare lämningar att identifiera. De registrerade större småindustriområdena och stenindustrierna är heller inte detaljinventerade. För samtliga övriga beskrivna och värderade områden gäller att ingen dokumentation av lämningarna har utförts. I det fall något område – registrerat eller ej – skulle beröras av exploatering, behövs därför någon form av antikvarisk insats; föreslagen nivå och inriktning på denna kan utläsas av respektive områdesbeskrivning och värdering.

Hamburgsund-Hamburgö-Heestrand

I området kring Hamburgsund-Hamburgö-Heestrand har Bildarkivets dokumentation⁶ legat till grund för ett flertal beskrivningar och värderingar: detta vill säga att endast ett litet fåtal platser har besökts inom ramen för detta projekt. I flera fall räckte tyvärr inte Bildarkivets kunskapssammanställning för en fullständig värdering; mer underlag behövs alltså. De av Bildarkivet identifierade områden

⁶ Bildarkivet i Hamburgsund 2008 Stenhuggarepoken 1887-1970. Hamburgsund Heestrand Slot-tet.

som ligger utanför kommunens samhällsområden har inte värderats alls, men de redovisas på karta samt räknas upp i *Bilaga 8* för tydlighetens skull.

Tillvägagångssätt

Framtagning av information och kunskap har skett genom kartstudier (historiska och moderna, såväl kartor som ortofoton), sammanställning av befintlig kunskap (litteratur, informanter, digitalt tillgängligt material och arkiv), samt riktade inventeringar av ett urval fysiska lämningar kopplade till stenindustrin.

För att stenindustrilämningarna skulle kunna värderas behövdes en metod utvecklas för bedömning och värdering av stenindustriella miljöer och objekt. Ett urval stenbrottsmiljöer belägna i Tanums och Lysekils kommuner har legat till grund för detta. Samma metod har sedan använts på miljöer i de övriga kommunerna.

Diskussioner kring behov och tillvägagångssätt har förts med samtliga berörda kommuner. Tillvägagångssätten och urvalen har skiljt sig åt mellan de olika kommunerna.

Tanums kommun

Tanums kommun inkom med en detaljerad beställning: Samhällsområden som låg vid kusten och hade samhällsservice skulle – jämte Tanumshede – prioriteras. I andra hand kustnära samhällsområden utan samhällsservice. Länsstyrelsen önskade därutöver få detaljerad kunskap om stenindustrilämningar inom Världsarvsområdet, inklusive registrering i KMR av här framkomna lämningar. Kartstudierna riktades därför mot dessa avgränsade områden och fältbesök gjordes under våren 2020, vår och höst 2021 samt vinter 2022.

Lysekils kommun

Vårt projekt sammanföll delvis i tid med Lysekils kommuns arbete med revidering av deras kulturmiljöprogram. De önskade därför hjälp med uppdaterade beskrivningar av ett urval miljöer där stenindustrilämningar var en del av de ingående värdena. Med anledning av detta gjordes fältbesök i Brastad, Brodalen, Lyse och Hjalmedal i november 2020. Området kring Bracka-Brattås-Norra Grundsund föreslogs som ny kommunal kulturmiljö. Ytterligare fältbesök gjordes hösten 2021.

Munkedals kommun

I Munkedal påbörjades arbetet med ett nytt kulturmiljöprogram under projekt-tiden. Vi fick därför i uppdrag av utförande konsult (Bohusläns museum) att inkomma med underlag till beskrivning av ny kulturmiljö kring Hällevadsholm/Hällevadsholms gård. Fältbesök gjordes här under vinter 2022.

Sotenäs och Strömstads kommuner

Dessa kommuner hade inga särskilda önskemål vad gällde fältinventeringar. Fältbesök gjordes under vinter och vår 2022.

Kartstudier

Fältarbetet föregicks i samtliga fall av kartstudier för att identifiera tänkbara ytor för stenbrott. De underlag som studerades utgjordes av:

- Ekonomiska kartan från 1930-talet (Informationskartan Ist).⁷ Denna karta är baserad på ortofoton varför bladen även innehåller information om terrängen. Här letade vi efter sammanhängande ljusa partier i bergsmark. Dessa kan representera storbrott eller större småbrott i drift, eller nyligen övergivna. De nyhuggna ytorna framstår som ljusare än omgivande hållar. Körvägar (markerade eller synliga i ortofotot) till dessa ytor stärker indikationen, *illustration A och D i Bilaga 2*. I vissa fall har även ekonomiska kartan från 1970-talet varit till hjälp.
- Ortofoto från 1960 och 1970 (Informationskartan Ist). Här sökte vi efter samma typ av indikationer som i ekonomiska kartan från 1930-talet, det vill säga ljusa ytor i sent brukade brott samt vägar till dessa, *illustration E i Bilaga 2*.
- Modernt ortofoto (Fornsök).⁸ Här letade vi efter brottkanter och ytor med skrotsten, *illustration C i Bilaga 2*.
- Terrängskuggning (Fornsök). Även här eftersöktes brottkanter och -ytor, *illustration F i Bilaga 2*.
- Kartvisaren.⁹ SGU (Sveriges geologiska undersökning) hade tidigare en tjänst som hette Kartgeneratoren, där man bland annat kunde ladda ner jordartskartor. Sedan 1 december 2021 har denna tjänst ersatts med Kartvisaren, där informationen är betydligt mer lättanvänd. Kartvisaren har inte använts inom ramen för detta projekt, men skulle kunna vara till användning för att skilja ut grus- och sandtäkter från tveksamma indikationer i ekonomiska kartan från 1930-talet.

Mer konkret tillämpades förfarandet att först metodiskt närgranska underlagen från 1930-tal och 1960 och notera indikationer. Därefter stämades dessa av mot senare och moderna underlag. Om indikationerna stärktes av dessa har de markerats i kartmaterialet. De moderna underlagen har endast i undantagsfall närgranskats på motsvarande sätt.

Andra underlag utgjordes framför allt av:

- KMR, Fornsök. Redan registrerade stenindustrilämningar på angränsande ytor kan indikera att ytterligare lämningar finns i närheten.
- Länsstyrelsens skrotstensinventering från 1997.¹⁰ Pekar ut större mängder skrotsten och därmed storbrott i Lysekils, Sotenäs, Tanums och Strömstads kommuner.

Kunskapssammanställning

Kunskapssammanställningen har utförts kommunvis, och kompletterat kartstudierna samt bidragit med kunskap till områdesbeskrivningarna.

Rapporten *Granitindustri. En förstudie om kulturresevat för stenindustrin i Västra Götalands län* har fungerat som bas. Denna förstudie redovisar genomgång av ar-

⁷ Länsstyrelsen Västra Götaland Informationskartan

⁸ KMR Fornsök

⁹ SGU Kartvisaren

¹⁰ Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997 Inventering av skrotsten i mellersta och norra Bohuslän.

kiv och litteratur, information från intresseföreningar samt platser med lämningar efter granitindustrin.¹¹

I övrigt har kommunala bebyggelseinventeringar och kulturmiljöprogram, hembygdsföreningarnas sammanställningar, arkeologiska utredningar där stenindustriella lämningar berörts samt annan litteratur som behandlar Bohusläns kulturhistoria och stenhuggarepoken studerats. Här bör boken *Stenhuggarepoken 1887-1970. Hamburgsund Heestrand Slottet* nämnas.¹² Den redovisar stenindustrilämningar i Hamburgsund med omnejd. Även boken *Hus, bygd och människor i Norra Grundsund, Spjösвик, Skummedal och angränsande gårdar, öar och holmar* har varit användbar.¹³ I övrigt hänvisas till källförteckningen.

Medarbetarnas övriga förkunskaper har också kommit till användning. I några fall har hembygdsföreningar och privatpersoner med kännedom om industriepoken och dess lämningar tillfrågats eller själva inkommit med information.

Arkivstudier

Arkivmaterial kan både användas som indikation på var lämningar kan finnas utifrån arrende- och/eller köpekontrakt, samt ge mer kunskap om vilka bolag som varit verksamma vid de olika stenbrotten, och när i tid lämningarna kan ha tillkommit eller brukats.

På grund av restriktionerna till följd av covid-19-pandemin kunde arkivstudierna inte genomföras på det sätt, eller i den ordning, som önskades. En genomgång av olika arkiv som är tillgängliga digitalt har gjorts:

- Historiska kartor. I vissa områden har historiska kartor samt inlagor studerats närmare, bland annat i Spjösвик, Lysekils kommun, i samband med kommunens förfrågan om underlag till ny kulturmiljö.
- Kyrkböcker och församlingsböcker. Då bolagsarkiven varit svåra att få tillgång till, har kyrkoarkiven för vissa församlingar gått igenom för att eftersöka indikationer på när stenbrytning har skett genom inflyttning av stenhuggare. Detta har främst genomförts inom Världsarvsområdet där länsstyrelsen önskade registrering av framkomna lämningar.
- Äldre fotografier. Digitalt tillgängliga historiska fotografier via främst digitaltmuseum.se¹⁴, samt i viss mån föreningarnas bildarkiv, har eftersökts utifrån platsnamn där lämningar påträffats eller vid kartindikationer. I vissa fall har bilderna varit talande i sig, i andra fall har de gett information om till exempel vilket bolag som brutit, eller i viss mån tidsbestämt stenbrytningen på platsen.
- Landsarkivet i Göteborg, Riksarkivet. Bolag som varit verksamma på en plats har efterforskats i arkivförteckningar. På grund av att tillgång till materialet erhöles först i sista fasen av rapportarbetet (vinter 2022) har inte all framkommen information kunnat infogas i rapporten. Kunskap direkt kopplad till lämningar vi besökt har tagits med. På Landsarkivet i Göteborg har delar

¹¹ Östlund mfl 2008 Granitindustri. En förstudie om kulturresevat för stenindustrin i Västra Götaland.

¹² Bildarkivet i Hamburgsund 2008 Stenhuggarepoken 1887-1970. Hamburgsund Heestrand Slottet.

¹³ Sandberg 2001

¹⁴ Digitalt museum

Illustration 3. Fältbesök med informant. Dick Johansson visar en mindre brottyta i anslutning till storbrottet i Prästesäm (Tanum 3 / Prästesäm).

av Kullgrens Enkas AB arkiv samt Aktiebolaget Bohuslänska Granitkompaniet gåtts igenom.^{15 16}

Fältarbete

Efter inledande kartstudier vidtog fältbesök. Fältarbetet bedrevs först (och enligt plan) enligt Nivå 3, och avsikten var att inventera, dokumentera – låt vara översiktligt – och registrera samtliga därvid påträffade stenindustrilämningar. Fältarbetet inleddes i mars 2020, och i denna omgång besöktes och registrerades de platser som benämns Grebbestad 1 (L2020:6401) samt Grebbestad 2-5 (L2020:6402).

Det stod dock genast klart att detta tillvägagångssätt inte alls var realistiskt, vare sig givet tidsåtgång eller budgetramar. Istället togs en ny nivå fram:

- Nivå 4 / Förenklad områdesbeskrivning. Ett större område definieras, utan krav på att det ska vara av enhetlig karaktär. Området beskrivs mycket översiktligt. Inga lämningar registreras i KMR.

Läs mer om vad de olika nivåerna innebär och hur de kan användas på sidan 21-22.

Under höst 2020, vår och höst 2021 samt vinter 2022 besöktes därefter ett urval av de indikationer som framkommit vid kartstudierna. Med undantag för de båda områdena i Grebbestad och samtliga identifierade områden inom Världsarvsområdet, har inga lämningar registrerats i KMR. För alla övriga områden gäller att ingen dokumentation av lämningarna har utförts. Istället har endast konstaterats huruvida kartindikationen stämte eller inte. Fältarbetet har fotodokumenterats, men endast ett urval av stenbrottslämningarna har fotograferats, *illustration 3*.

I *Bilaga 5* finns en lista över samtliga nyregistrerade lämningar samt i vilka områden de ingår.

¹⁵ Landsarkivet Göteborg, Kullgrens Enka AB, GLA/COO37:01 F2 fastighetshandlingar

¹⁶ Landsarkivet Göteborg, AB Bohuslänska Granitkompaniet – GLA/COO37:13 Volym 1-2 1880-1942

Illustration 4. En uttagsnivå i ett litet stenbrott på Hamburgö, Tanums kommun (6 Husmarken).

Illustration 5 (vänster). Ett påbörjat borrhål som aldrig blev använt. Inom Lysekil 2 / Lahälla. Illustration 6 (höger). I detta borrhål syns den riktningsanvisning som användandet av remmare givit. Tanum 15 / Slängebergen.

Områdesbeskrivningar

Fältiakttagelserna och kunskapssammanställningarna har – i de flesta fall men inte alla – legat till grund för en områdesbeskrivning och värdering enligt Nivå 4. Denna data har omvandlats till ett GIS-skikt vilket har ställts till såväl länsstyrelsens som de enskilda kommunernas förfogande. Områdena redovisas även på kartor i denna rapport, samt i *Bilagorna 6-10*.

Beskrivning och registrering

För att kunna göra en jämförbar och enhetlig beskrivning och registrering av olika stenindustrimiljöer, bör en generell terminologi tillämpas. I *Sten.doc* finns förslag på en gemensam terminologi för att beskriva ingående strukturer, så som uttagsnivåer och kilhål.¹⁷

Nivåer: En uttagsnivå motsvarar det block som tagits ut vid ett tillfälle. Oftast är det mellan 0,5 meter och 1 meter djupt, men kan vara såväl grundare som djupare, *illustration 4*. Ibland har man arbetat fram en plan yta och sedan fortsatt ner på en ny bottennivå. Brottet kan därmed få en trappformad profil.

¹⁷ Algotsson & Swedberg 2004 *Sten.doc*.

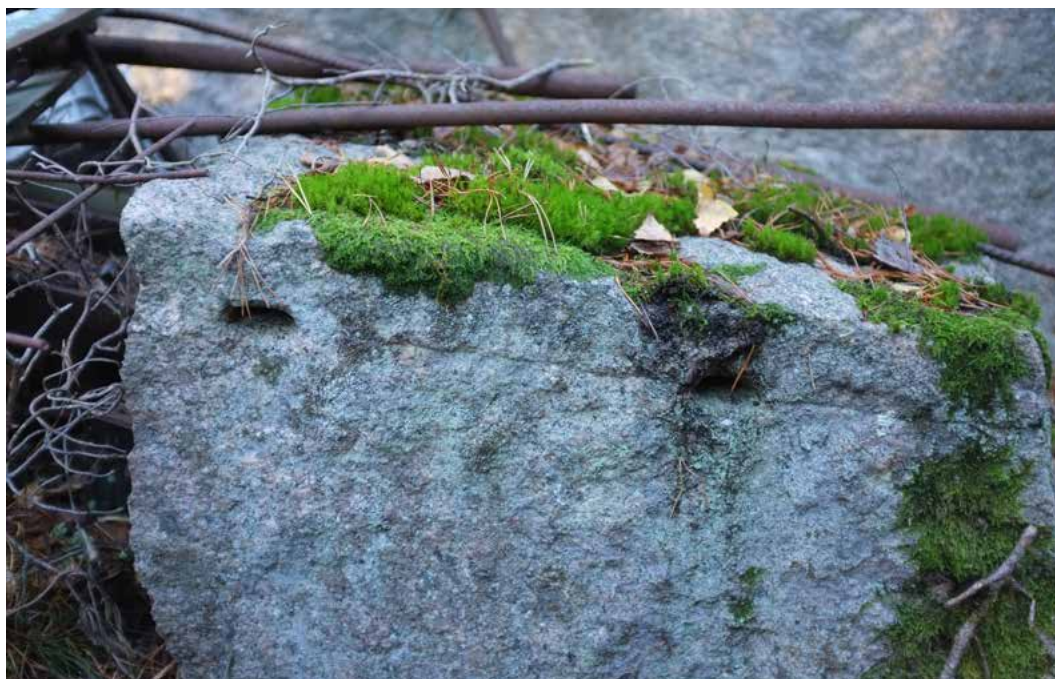

Illustration 7. Rits och huggna bredkilshål, inom Tanum 7 / Berg.

Illustration 8 (vänster). Märke efter bred bredkil, inom Tanum 10 / Litsleby. Illustration 9 (höger). Rundkils-märken. Tanum 7 / Berg.

Borrhål: Manuellt gjorda borrhål kan ha runda eller profilerade tvärsnitt, *illustration 5 och 6*. Profilerade tvärsnitt gjordes med remmare. Dessa introducerades under 1890-talet, och ger en riktningsanvisning vid brytningen. Remmaren är cirka 55–60 mm bred. När tryckluften började användas kring 1910 byttes till smalare borrar, cirka 35–40 mm. Märken efter remmare i smalare borrhål kan alltså vara en indikation på att brottytan tagits upp efter 1910, och att tryckluft använts på platsen.

Kilhål: Hålen vid kilning gjordes med olika hackor varefter man satte i kilar. När man använde bredkilar och rundkilar användes bleck. De slutliga bredkils-hålen var cirka 40–45 mm (ibland upp till 70 mm) breda och 80–100 mm djupa, *illustration 7 och 8*. Rundkils-hålen var cirka 20–25 mm breda och 200 mm djupa, *illustration 9*. Rundkil infördes liksom remmare på 1890-talet. Pluren – en kortare och smalare bredkil – infördes omkring 1910–1912, *illustration 10*. Pluren krävde inte bleck. Märken efter plur kan vara en indikation på att brytning utförts efter 1912.¹⁸

Kranfästen: Kan bestå antingen av kranhål, *illustration 11*, med eller utan ut-huggen krans omkring hålet, kvarsittande stag och wirefästen, *illustration 12*, eller konstruerade kranfundament av olika storlekar, *illustration 13*.

¹⁸ Dialekt- och ortnamnsarkivet, Herman Gustafsson

Illustration 10 (vänster). Smalare bredkilsmärke, troligtvis efter en plur. Tanum 3 / Prästesäm. Illustration 11 (höger). Kranhål vid Grebbestad 1 / Ulmekärr vid Edsviks camping. Det runda slitaget runt hålet har uppstått när man vridit kranen. Det typiska kranhålet är också större än det typiska borrhålet.

Illustration 12. Stagfästen vid Fjällbacka 2 / Mörhult. Dessa finns i berget ovanför själva brottytan, och har troligen använts till att staga en kran.

Stenavfall: Kan vara av olika slag. Skrotstenen kan bestå av stora block, eller kasserad mer eller mindre bearbetad sten. Skrotsten kan ligga prydligt uppstaplad eller i mer slumpmässiga högar. Vid bearbetning av sten uppstår olika slags restavfall beroende på produktionstyp. Detta avfall kan bland annat vara avslag; flata, relativt tunna, skivliknande stenar < 200 mm breda, eller putsskärv; flata, oregelbunda stenar < 100 mm breda, *illustration 14*. Ibland ger stenavfallet ledtrådar till vad som tillverkats.

Småbrott: Här skedde alla arbetsmoment av en eller ett fåtal stenhuggare. Det vanligaste var att två eller tre delade på ett brott, eller tog upp var sitt brott in- till varandra så att de kunde hjälpas åt med tyngre moment eller samkörning vid uttransport av produkter. Småbrottet kännetecknas av att arbetsmomenten från framtagning av råämnen till slutprodukt utförs i själva stenbrottet; uttag av sten och tillverkning skedde på samma plats, *illustration 15*. Ett problem vid dessa brott var skrotstenen. Oftast fanns inte resurser att transportera undan den – eller så bedömdes det inte som nödvändigt? – varför brotten fick överges innan den bearbetbara stenen tagit slut, *illustration 16*.

Illustration 13. Kranfundament i storbrottet i Lysekil 2 / Lahälla. Detta är förhållandevis enkelt konstruerat, och innehåller till exempel ingen cement. Notera också märkena i blocken: borrhål, borrhål med remmare, rundkil samt lyftmärke.

Illustration 14. En stor hög med puts-skärv. Ovanpå har man i ett senare skede placerat större block av skrotsten. 29 Källviken (Heestrand, Tanums kommun).

Ett enstaka uttag registreras som *Brott/täkt* i KMR. Två eller flera uttag registreras som *Småindustriområde*, en kategori som avser lämningar efter verksamheter av lågteknologisk karaktär. Nyckelord: Småskaligt och lågtekniskt. Exempel på element som kan definieras som lågtekniska är bredkilar, arbetsplatser (puts-skärv, fundament) och kranhåll.

Storbrott: Resultatet av en industriell uppdelning av arbetsmomenten, där rå-

Illustration 15. Detta är troligen resterna efter en arbetsplats. På blocket har en avsågad trätunna med sand stått, och tjänat som underlag vid formandet av gatstenarna. Den halvcirkelformade vällen av skrotsten som ligger intill har sannolikt utgjort fundamentet till ett mindre vind- eller väderskydd. Fjällbacka 1 / Källvikshöjden.

Illustration 16. På berget vid 29 Källviken finns knappast någon yta kvar, som inte är upphuggen eller belamrad med skrotsten (Heestrand, Tanums kommun).

ämnen tas fram i stenbrottet för att sedan transporteras till en bearbetningsplats, ibland med hjälp av vagnar på räls. Även skrotstenen kunde transporteras bort på detta sätt. Runt storbrottet tillkom diverse ekonomibyggnader, i undantagsfall kan dessa identifieras. Det kan handla om exempelvis kruthus, smedjor eller transformatorstationer.

Något som kan försvåra tolkningen är att bearbetningsplatserna ibland kan

finnas väldigt nära brottytan. De kan också ha använts till annat i senare tider, och därigenom blivit svåridentifierade. Det förekommer även att mer hantverksmässig tillhuggning har utförts inne i storbrottet, efter det att själva storbrottsverksamheten lagts ner. Element att söka efter är framför allt större skrotstenshögar och höga/djupa brottytor, samt kranfundament, tippvallar, rälsbanor etc.

Ett storbrott *kan* registreras som *Stenindustri* i KMR. Typen avser lämningar efter industriell framställning av stenprodukter. Nyckelord: Industriell. Exempel på element som kan definieras som industriella är jetbränning, sågning, stora kranfundament, tippvallar och räls. Annars används kategorin *Småindustriområde*.

Metodutvärdering – felkällor

Inte alla kartindikationer visade sig vara stenbrott. För att förfinas metoden upprepades kartstudierna efter de inledande fältbesöken, för att försöka identifiera felkällorna.

När det gäller samtligt kart- och ortofotomaterial ligger den största bristen i upplösningen; endast större brott eller mycket omfattande småbrott är synliga. Undantagsvis har även enstaka små uttag varit synliga i ortofoto eller terrängskuggning, men detta har då berott på lyckliga omständigheter vad gäller ljusförhållanden och annat. För mer sentida underlag tillkommer det problem vegetationen utgör. Detta innebär sammantaget att enstaka små brott liksom brott belägna i skogsmark blir mycket svåra eller omöjliga att identifiera.

När det gäller ekonomiska kartan från 1930-talet utgör även de olika kartbladens skiftande kvalitet ett problem; vissa kartblad uppvisar en hög kontrast vilket gör att brottytorna är lätta att identifiera, medan andra kartblad har lägre kontraster vilket gör det svårare att identifiera stenbrotten, *illustration D i Bilaga 2*. Denna metod kan endast identifiera brott som var i drift (eller varit relativt nyligen) vid tiden för flygfotograferingen; äldre brott syns för det mesta inte, och brott som tagits upp senare identifieras av naturliga skäl inte. En annan felkälla är att även grus-/sandtäkter och solbelysta hållar syns som ljusa fläckar. Här får en avstämning och bedömning göras mot övriga underlag. Om det gäller eventuella grus-/sandtäkter kan en avstämning mot SGU's Kartvisare vara upplysande.¹⁹

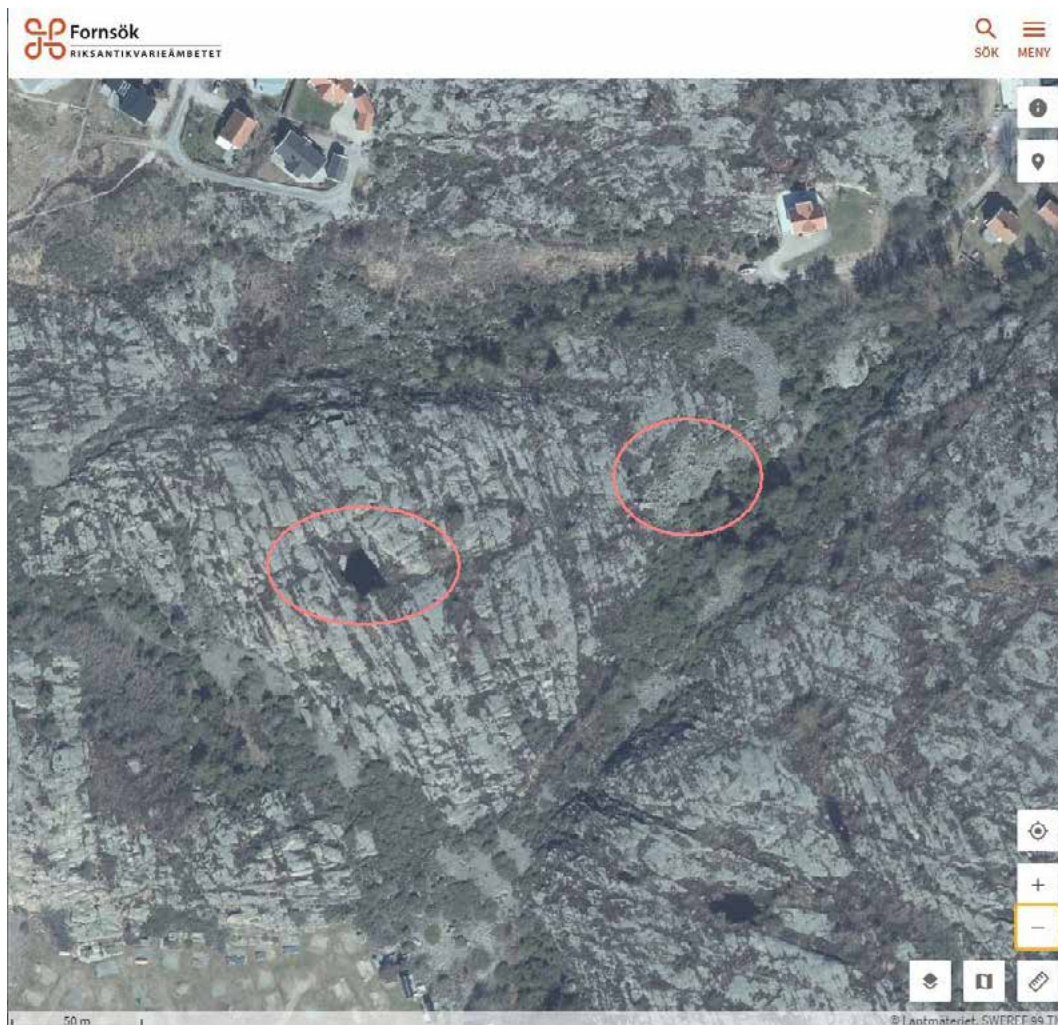
Modernt ortofoto på Fornsök har en ganska bra upplösning. Ibland – när ljusförhållanden och vinklar varit de rätta – kan enskilda brottkanter klart urskiljas. I andra fall vetter de åt "fel" håll och blir i det närmaste osynliga. Även områden med skrotsten kan vara klart urskiljbara, liksom – i större brott – de vattensamlingar som ibland bildas i brottytorna. Vid fältbesök stod det dock klart att helt naturliga bergskanter, vattensamlingar och klapperstensfält kan vara svåra att skilja från stenbrott på ortofotot, *illustration 17, 18 och 19*. Även här får avstämnings göras mot andra underlag.

Terrängskuggningen har betydligt sämre upplösning, men även här kan enskilda (större) brottkanter identifieras. Även större ytor med små brott kan i gynnsamma fall identifieras; dessa områden kan vara synliga genom att ytan ser "sönderhackad" eller "krossad" ut, *illustration B i Bilaga 2*. Terrängskuggningen var i vissa fall avgörande för att identifiera stenbrott belägna i skogsmark.

Dessa kartstudier har ingen möjlighet att på ett säkert och heltäckande vis fånga upp enstaka små brott, och heller inte brott som ligger i skogsmark. Därför är det självklart viktigt att även andra källor konsulteras. Kartstudierna kan inte

¹⁹ SGU Kartvisare

Illustration 17. Skärmdump från Fornsök, KMR. De röda cirkelarna markerar den vattensamling och den stenmal som syns på illustrationerna 18 och 19. Grebbestad 6 / Sövall.

Illustration 18. Ett helt naturligt hällkar, inte ett stenbrott. Jämför med illustration 17. Grebbestad 6 / Sövall.

Illustration 19. Klappersten, inte skrotsten. Jämför med illustration 17. Grebbestad 6 / Sövall.

ersätta fältbesök, utan bedöms framför allt vara värdefulla vid förstudier samt vid beställning av uppdrag och beräkning av fälttid.

I det fall man har ett flertal indikationer inom ett område bör man kunna vara ganska säker på att det finns stenbrott här, även om vissa av indikationerna har naturliga orsaker. Har man däremot endast någon enskild tveksam indikation inom ytor utan vegetation finns det troligen ingen mer storskalig stenbrytning inom ytan.

Det måste dock betonas att man kan förvänta sig småskalig stenbrytning i form av enskilda uttag varhelst man inventerar en yta i denna del av Bohuslän; små brottytor och äldre brott är som påpekats i det närmaste omöjliga att se i kartunderlagen.

Dokumentationsnivåerna

De föreslagna dokumentationsnivåerna är avsedda för olika syften. Nivå 1 och 2 används lämpligen vid dokumentation av lämningarna. Nivå 3 och 4 är tänkta att användas som kunskapsunderlag. Observera att även Nivå 3 ligger till grund för en värdering. Man använder sig då lämpligen av den framtagna mallen för Nivå 4, då den större detaljnivån i Nivå 3 riskerar att ge allt för stor tyngd till den inre infrastrukturen. I *Bilaga 3* finns mall för Nivå 4.

- Nivå 1 / Detaljnivå innebär en detaljanalys där varje ingående objekt mäts in och beskrivs. Undantag görs för kil- och borrhål, där en samlad bedömning görs för det studerade objektet. Denna nivå motsvarar en fördjupad kulturhistorisk dokumentation.
- Nivå 2 / Detaljerad områdesbeskrivning innebär en samlad och översiktlig beskrivning av objekt vilka bedöms utgöra en samlad produktionsenhet. Denna beskrivs översiktligt och mäts in som en punkt eller områdesbegränsning. Denna nivå kan vara lämplig vid en arkeologisk utredning steg 1.
- Nivå 3 / Generell områdesbeskrivning innebär att större områden av relativt enhetlig karaktär beskrivs översiktligt och mäts in som punkt eller områdes-

begränsning. Detta tänks resultera i ett underlag lämpligt vid detaljplanarbete eller förstudier enligt Plan och bygglagen (PBL) eller Miljöbalken (MB).

- Nivå 4 / Förenklad områdesbeskrivning. Vid denna definieras ett större område, utan krav på att det ska vara av enhetlig karaktär. Området beskrivs mycket översiktligt. Ingen avgränsning behöver göras i fält, utan kan baseras på topografi eller kartunderlag. Den förenklade områdesbeskrivningen resulterar endast i ett mycket översiktligt underlag – dock tillräckligt detaljerat för att kunna leda till en värdering.

Se *Sten.doc* (Kvarnmyrsberget i Ulebergshamn) eller rapporten *Lahälla stenbrott och knottfabrik* för exempel på tillämpning av Nivå 1, och rapporterna *Stenindustrilämningar vid Anneröd* eller *Ulmekärr 1:3 m fl, Tanum socken och kommun* som exempel på Nivå 2.²⁰

Värdering

Det har redan påpekats att värderingen är central:

Värdering ur ett kulturhistoriskt perspektiv avser en bedömning av möjligheterna att genom exempelvis bebyggelsen eller landskapet utvinna och förmedla kunskaper om olika skeenden och sammanhang. Därigenom skapas även förståelse av människors livsvillkor, i skilda tider – inklusive de förhållanden som råder idag.²¹

Projektet har dubbla syften: Dels att ta fram en metod för dokumentation och värdering som kan tillämpas och efterfrågas även av andra utförare samt av myndigheter, dels att producera användbara underlag till samhällsplaneringen för såväl kommunerna som länsstyrelsen. Såväl värderingsmetod som den enskilda värderingen måste vara tydlig och begriplig samtidigt som den är tillräckligt detaljerad för att vara användbar.

Då detaljnivån nu hamnat på Förenklad områdesbeskrivning, har vi eftersträvat ett minimalt antal variabler. Vi har valt att resonera kring pedagogiskt värde, vetenskapligt värde samt rekreationsvärde:

- I pedagogiskt värde – eller upplevelsevärde - fångar vi upp aspekter kring läsbarhet, tydlighet och bevarandegrad, samt i viss mån graden av komplexitet avseende relativ kronologi. Här är det alltså de fysiska lämningarna på platsen som avses i första hand, även om minnen och berättelser kan bidra till värdet.
- Vad gäller vetenskapligt värde tas hänsyn till arkivsituation samt i viss mån kunskapen hos informanter/intresseföreningar. Här står de immateriella aspekterna i fokus, men även här spelar till viss del bevarandegrad samt komplexitet avseende omfattning in.
- Rekreationsvärde slutligen beaktar närheten till bebyggelse, promenadstigar och friluftsanläggningar, samt i viss mån läsbarhet.

²⁰ Algotsson & Swedberg 2004; Östlund 2015; Swedberg & Östlund 2010; Östlund & Jacobsson 2017

²¹ Boverket 2021d. Vad är kulturvärde?. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-teori-och-praktik/vad-ar-kulturvarden/> Hämtad 2022-03-08.

Dessa tre sammanfaller delvis med de av Riksantikvarieämbetet definierade sakområdena²² *kulturhistoriska aspekter* (inre och yttre struktur, arkivmaterial) och *sociala aspekter* (friluftsliv, lokala aktörer, identitet). Sakområdena *estetiska aspekter* och *ekonomiska aspekter* är underförstådda men inte definierade särskilt. Vi som arbetar med de här lämningarna tycker att stenbrotten (nästan alltid) utgör vackra och spännande miljöer, en uppfattning som med stor sannolikhet delas av andra människor, såväl lokalt boende som besökare. Detta innebär att de estetiska aspekterna glider över i såväl sociala som ekonomiska, då vackra och intressanta miljöer lockar besökare, vilket i sin tur gynnar såväl folkhälsa som besöksnäring, och därmed i förlängningen den lokala ekonomin. *Ekologiska aspekter* lämnas helt därhän, men det skulle vara intressant att undersöka om stenindustrilämningarna har några sådana. Vattensamlingarna bör i vissa fall kunna hysa groddjur, och skrotstsenhögarna torde likt jordbruksmarkens stengärdesgårdar kunna hysa såväl insekter som kräddjur.

Det är viktigt att skilja på *egenskap* och *värde*. En egenskap kan medverka till att ge just den här företeelsen ett värde, men utgör inte ett värde i sig.²³ Såväl beskrivning som värdering behöver finnas med i redovisningen, och *motiveringen* är den sammanlänkande faktorn. Exempelvis: I stenbrottet finns kranfundament, tippvallar, vägbankar och kruthus (en uppräknig av egenskaper i form av infrastrukturlämningar). Detta bedöms ge ett högt värde, på grund av (den pedagogiska och i viss mån vetenskapliga) informationen dessa kan bidra med: Detta är ett storbrott av relativt omfattande karaktär, där arbetsmomentens och arbetsytornas struktur och uppdelning kan studeras och förstås.

Kulturhistoriskt sammanhang

Det absoluta flertalet granitindustrilämningar i norra Bohuslän ingår i det kulturhistoriska sammanhang²⁴ som utgörs av den tidiga industrialismen och skapandet av det moderna samhället, med arbetarrörelse, rösträttskamp etc. Det är väsentligt för såväl förståelse som värdering att inte bara själva stenbrotten beaktas, utan även det omkringliggande samhället med sina materiella och immateriella spår – arbetarbebyggelse, Folkets hus, utskeppningshamnar, järnvägen, samhällsföreningar, dansbanor, demokratiska principer, minnen och berättelser. I rapporten *Granitindustri. En förstudie om kulturresevat för stenindustrin i Västra Götalands län* beskrivs och diskuteras stenindustriepoken.²⁵ Ytterligare lästips är *Granit – Stenhoggernes historie i grenselandet* om stenindustrin på båda sidor Idefjorden; *Krokstrand – Resning i stenhuggarsamhället* om de som levde och verkade vid Idefjorden; Lennart K Perssons *En studie av stenindustrins Bohuslän 1860-1910 – Arbete, Politik och arbetarrörelse* samt Bertil Quirins berättelser om stenhuggare och Kooperation i boken *Stenhuggare*.²⁶

22 Riksantikvarieämbetet 2015 Plattform Kulturhistorisk värdering och urval. Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet.

23 Riksantikvarieämbetet 2015 Plattform Kulturhistorisk värdering och urval.

24 Riksantikvarieämbetet 2015 Plattform Kulturhistorisk värdering och urval.

25 Östlund mfl 2008 *Granitindustri. En förstudie om kulturresevat för stenindustrin i Västra Götaland*.

26 Danielsson & Norheim 2003; Askberger 2018; Persson 1984; Quirin 1986

Illustration 20. Borrhål med remmare och kvarsittande rundkilar med bleck. Mer sällan har man behövt borra och kila horisontellt, troligen mest när berget självt varit svårare att hantera. Här verkar det också som att resultatet inte blev det önskade. Hamburgsund 3 / Ejgde.

Hur har vi tänkt?

Den blankettmall vi tagit fram och använt i detta projekt är avsedd att kunna användas som stöd till utförare som ska identifiera och värdera stenindustrilämningar på denna nivå. I *Bilaga 4* finns ytterligare förklaringar samt förslag på hur olika element kan värderas.

Fältiakttagelser – Inre struktur

Att avgöra om ett stenbrottsområde representerar småbrottsdrift eller storbrottsdrift är inte alltid så enkelt. Ofta finns rester av småbrott kvar kring ett storbrott, och ibland finns spår efter småbrotts teknik inne i ett storbrott; det finns exempel på att man efter det att storbrottsdriften upphört fortsatt att tillverka exempelvis gatsten på ett småskaligt vis inne i området. Termerna *protoindustri* / *industri* kan vara till hjälp, liksom Riksantikvarieämbetets uppdelning i lämningskategorier – *Småindustriområde* respektive *Stenindustri*, där *Småindustriområde* avser lämningar efter verksamheter av lågteknologisk karaktär, och *Stenindustri*

avser lämningar efter industriell framställning av stenprodukter. Exempelvis kan kranhåll (att montera mindre, flyttbara kranar i), och högar med putsskärv och skrotsten i själva brottytan indikera en lågteknologisk protoindustri. Tippvallar, rälsbanor och uppbyggda kranfundament indikerar hantering på industriell nivå.

Hur dessa olika ingående element ska värderas kan vara svårt att avgöra. Kil- och borrhål utgör inte element som ska värderas, eftersom de utgör basen till att vi alls bedömer platsen som ett stenbrott. Däremot är de inte oväsentliga när det gäller exempelvis upplevelsevärde och i viss mån datering, *illustration 20*. Arbetsplatser i småbrott är mycket vanligt, medan exempelvis vägräfflor är ovanliga – samt ger ytterligare en dimension till lämningen genom bilden av hur infrastrukturen sett ut – och därmed bör värderas högre, *illustration 21*. Tvärtom kan också representativitet – det vill säga en tydlig och vanlig förekomst – värderas högre. Vad som är vanligt eller ovanligt kan också skifta mellan olika områden, det är alltså viktigt att utgå från ett större sammanhang här.

När det gäller läsbarhet är det *pedagogiskt värde* som är nyckelord; inte tillgänglighet.

Storlek, brottypp och markslag utgör inte värderingsgrunder, utan är bara beskrivande.

Illustration 21. Vågräfflor inom Fjällbacka 1 / Källvikshöjden.

Fältiakttagelser – Yttre struktur

Rubriken Yttre struktur ligger under huvudrubriken Fältiakttagelser, trots att vi bedömer att även arkivmaterial, kartor och informanter kan stå för delar av underlaget här. Infrastruktur innebär närhet till utlastningshamn, järnväg eller väg. Ibland finns skriftliga källor på vilka hamnar eller bryggor som använts, i Grebbe stad finns till exempel Kullgrens brygga. Bohusbanan invigdes 1903 och fick stor betydelse för brytningen längre från kusten.

När det gäller sociala uttryck är nyckelordet *samhällsbygge*, socialt eller samhälleligt sammanhang. Det som avses är bostäder (stenhuggartorp, baracker etc), fackföreningar, folkets hus, dansbanor, konsum etc. Stenindustrin satte på många orter en enorm prägel på samhällsbilden, och vissa samhällen fanns inte alls innan stenindustrin kom. Efter cirka 1935 tillkommer inga direkta sociala uttryck kopplade till stenindustrin. Många olika uttryck ger ett högt värde även om de inte finns kvar, till exempel ett nerlagt folkets hus eller uppgifter om en dansbana. Bättre ändå är om de finns kvar, och används.

Ofta ligger stora kustnära stenbrottsområden i omedelbar anslutning till dagens bebyggelse. Om de inbjuder till det, är de inte sällan frekventerade av vardagsmotionärer, och är också ofta omhuldade av lokalbefolkningen, *illustration 22*. *Tillgänglighet* är nyckelord när det gäller friluftsliv.

Arkivsituation

Arkivsituationen har att göra med områdets *vetenskapliga* värde. Arkivmaterial utgörs av exempelvis bolagsarkiv eller fackföreningsarkiv, men även av äldre fotografier och återgivna intervjuer. En informant är en nu levande person. En hembygdsförening eller en samhällsförening är inte sällan en källa till såväl arkivmaterial som informanter.

Illustration 22. Strax norr om Hunnebostrand löper Kuststigen genom ett välanvänt stenbrottsområde. Sotenäs 7 / Skälberget.

Tolkning

Till hjälp för tolkningen av ett områdes *kronologi* eller tidsställning ligger såväl fältakttagelser som kart- och arkivstudier. Finns inget arkivmaterial blir dateringarna mer svävande. Otvetydiga indikationer i kartmaterialet kan säga att brottet i varje fall varit i bruk under säg 1930-tal, men inte när det startade. Vissa inre strukturer är enkla att datera, som till exempel spår efter jetbränning vilket infördes på 1960-talet. Vidsträckta småbrottsområden är troligen förkrigstida. Om stenhugarna verkar ha huggt både här och där och det finns bredkilshål och borrhål lite varstans på hållarna, kan det tyda på att området är från 1800-talet. Remmare och rundkil införs under 1890-tal, men frånvaro av märken efter sådana daterar *inte* ett brott med nödvändighet till tiden före; val av brytmetod har även varit avhängigt bergets kvaliteter samt vilken produkt som tillverkades; kanske även ibland tillgången till redskap. *Komplexitet* avser såväl ingående strukturer som storlek och omfattning, där mer värderas högre.

Bedömning och vidare hantering

Eftersom KML är en bevarandelagstiftning i första hand anges "Bör i första hand undantas från exploatering" även för de områden som givits en låg värdering. En låg värdering ska emellertid tolkas som att området utan större förlust för mänskligheten kan exploateras bort. Om det bedöms relevant (det vill säga om det inte redan är gjort, eller om det inte är så förstört att det inte finns någon särskild information att få ut) ska det dock anges att någon slags grundläggande dokumentation ska göras inför borttagande. En hög värdering bör i sin tur leda till att någon form av skydd föreslås, exempelvis som kommunal kulturmiljö. Vi har medvetet låtit bli att föreslå andra skydd, så som riksintresse eller fornlämningsförklaring - inte för att inte flera besökta lämningar har sådana kvaliteter, utan för att den typen av detaljerade och långtgående förslag inte bedöms ligga inom ramen för upp-

draget. Bättre och bredare underlag behövs också för den typen av utpekanden.

Låg värdering på Grad av skada och Läsbarhet bör innebära att slutvärderingen inte kan bli hög, oavsett andra ingående värden. Att ett område redan omfattas av exempelvis en kommunal kulturmiljö leder inte automatiskt till en högre värdering, men ska anges under *Förslag på fortsatt hantering*.

Något ska också sägas om delvärderingarna, och att vikta olika lämningar mot varandra i ett planärende. Om två områden berörs där det ena har höga pedagogiska värden och lägre vetenskapliga värden, och det andra har höga vetenskapliga men lägre pedagogiska värden, bör det område som har höga pedagogiska värden undantas från exploatering. Det område som har höga vetenskapliga värden bör kunna tas bort, men med villkoret att de vetenskapliga värdena tas om hand på ett bra sätt.

Några avslutande kommentarer angående de lämningar som fått en *medelvärdering* är på sin plats. Det sätt vi resonerat kring de olika värderingsgrunderna leder till att ett enstaka anonymt småbrott per definition inte kan erhålla en hög värdering, något som skulle kunna ses som problematiskt då denna typ av lämning trots allt är en signatur för det bohuslänska kulturlandskapet. Bland dessa "medel-brott" finns ett stort antal miljöer som är mycket representativa och pedagogiska, utan att ha fått en hög värdering. Ett sätt att fånga upp dessa hade kunnat vara att ha ytterligare graderingar i värderingsskalan, men fler grader riskerar också att leda till större otydlighet. I samråd med projektets referensgrupp har vi istället valt att skilja på lämningarnas vetenskapliga respektive pedagogiska värden, eller – annorlunda uttryckt – immateriella respektive materiella värden. På detta sätt förtydligas förhoppningsvis att en miljö kan ha stora upplevelsemässiga värden, även om arkivsituationen inte är så bra. Det är naturligtvis önskvärt att även en del av dessa brott helt undantas från exploatering; om endast de med hög värdering sparas kommer det bohuslänska kulturlandskapet att bli väldigt fattigt. Man riskerar en förskjutning av landskapets innehåll åt det bolagsstyrda, det spektakulära, och vardagslandskapet riskerar att utarmas. Vi behöver även fortsättningsvis ha möjlighet att gå ut i landskapet och hitta dessa mindre och inte så spektakulära miljöer.

Lagstiftning

Boverket och Riksantikvarieämbetet har gemensamt utarbetat en vägledning om kulturvärdenas hantering i plan- och bygglagssystemet. Faktainnehållet i följande text är hämtad från Boverkets hemsida, Tema Kulturvärden.²⁷ Vi använder denna som utgångspunkt istället för de specifika lagtexterna, då vi tänker att det är denna som fungerar som handläggarstöd. Kompensation av kulturmiljövärden behandlas i boken *Kulturarv i samhällsplaneringen* från 2014.²⁸

Kulturmiljömålen

Enligt de nationella kulturmiljömålen ska det statliga kulturmiljöarbetet främja:

- Ett hållbart samhälle med en mångfald av kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas.

²⁷ Boverket 2021d. Kulturvärden. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/> Hämtad 2022-03-08.

²⁸ Grahn Danielsson mfl 2014. Kulturarv i samhällsplaneringen – Kompensation av kulturmiljövärden.

- Människors delaktighet i kulturmiljöarbetet och möjlighet att förstå och ta ansvar för kulturmiljön.
- Ett inkluderande samhälle med kulturmiljön som gemensam källa till kunskap, bildning och upplevelser.
- En helhetssyn på förvaltningen av landskapet som innebär att kulturmiljön tas till vara i samhällsutvecklingen.²⁹

METODBESKRIVNING

Den europeiska landskapskonventionen

Sverige ratificerade den europeiska landskapskonventionen 2010. Därmed har Sverige bland annat förbundit sig att genomföra en landskapspolitik som tar sikte på skydd, förvaltning och planering av landskap. Däri ligger bland annat att öka medvetenheten om landskapets värde, deras roll och om förändringarna i landskapet. I landskapskonventionen har landskap en bred definition och omfattar alla typer av landskap, stad och land liksom mark och vatten.³⁰

Landskapskonventionen understryker att landskapet är en gemensam tillgång och ett gemensamt ansvar. Konventionen utgår från landskapet som helhet och betonar en bred tolkning av landskapsbegreppet. Konventionen lyfter landskapet som grund för människors välbefinnande, hälsa och estetiska upplevelser, och den innefattar alla typer av landskap som människor möter i sin vardag. Landskapets ständiga förändring är en naturlig del av dess utveckling.³¹

Konventionen är ingen lag, men är juridiskt bindande. Tillämpningen sker genom den relevanta lagstiftningen.

Plan- och bygglagen

Den breda helhetssynen på kulturmiljön och kulturvärdena präglar i hög grad plan- och bygglagen (PBL). På ett flertal ställen i förarbetena till lagen betonas vikten av att slå vakt även om mer "alldagliga" miljöer, och att värna kvaliteterna i vardagslandskapet. Där betonas också det lokala perspektivet, och det anges att ett tillräckligt skäl för att värna en miljö kan vara att den är "allmänt uppskattad".³²

Vid tillämpningen av PBL ska kulturmiljövärdena ses i ett brett sammanhang och integreras med den planerade markanvändningen och olika typer av förändringsbehov. I den tillämpningen är kopplingen till den lokala opinionen, berörda intressenter och politiska avsikter viktig.³³

²⁹ Boverket 2021b. Kulturmiljömålen. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/andra-Styrmedel-for-kulturvarden/kulturmiljomalen/> Hämtad 2022-03-08.

³⁰ Boverket 2022. Översiktsplan och kulturvärden. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan---och-bygglagen/oversiktsplan-och-kulturvarden/> Hämtad 2022-03-08.

³¹ Boverket 2021a. Europeiska landskapskonventionen. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/andra-Styrmedel-for-kulturvarden/landskapskonventionen/> Hämtad 2022-03-08.

³² Boverket 2021e. Kulturvärden i plan- och bygglagen. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan---och-bygglagen/> Hämtad 2022-03-08.

³³ Boverket 2021g. Samordning med Kulturmiljölagen. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/samordning-med-kulturmiljolagen/> Hämtad 2022-03-08.

Miljöbalken

Inom begreppet *miljö* i miljöbalken (MB) avses även kulturmiljö. MB's hänsynsregler ställer krav på att undvika skador på områden och miljöer som innehåller kulturvärden (MB kap 1).³⁴ Även övriga kulturhistoriska lämningar (ÖKL) omfattas av det generella skydd för kulturmiljön som ges i MB. MB ger också möjlighet att ställa krav på att en verksamhetsutövare ska utföra kompensationsåtgärder för eventuell skada som uppstår (MB kap 2).³⁵

Kulturmiljölagen

Kulturmiljölagen (1988:950) (KML) syftar till att skydda och vårda kulturmiljöer. Ansvar för kulturmiljön delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön (KML kap 1).³⁶ Utgångspunkten för det allmännas ansvar att skydda kulturmiljön ges i MB.³⁷

Förarbetena till ändringen av kulturminneslagen till kulturmiljölagen (2014) betonar behovet av en bredare syn på landskapet och miljön än enbart kopplad till enskilda lämningar.³⁸

Som fornlämning bedöms – enligt praxis – den lämning som uppfyller rekvisiten om ålder (tillkommen före 1850), varaktigt övergiven och ålderdomligt bruk. De lämningar som inte uppfyller dessa rekvisit klassas som övrig kulturhistorisk lämning (ÖKL).

Fornlämningsförklaring

Bestämmelsen om fornlämningsförklaring infördes i och med att den nya kulturmiljölagen (KML) trädde i kraft. Syftet med fornlämningsförklaring är att skydda lämningar som är kulturhistoriskt värdefulla men tillkomna 1850 eller senare, och därmed inte omfattas av det automatiska fornlämningskyddet i KML. Det kan gälla yngre lämningar som har höga kulturhistoriska värden, och där det finns en önskan om ett långsiktigt bevarande, exempelvis vissa industrilämningar.³⁹

Att begränsa eller kompensera skada på kulturvärden

Ett tillstånd enligt MB kan kombineras med krav på:

- Undersökning av området.
- Åtgärder för att bevara området.
- Åtgärder för att kompensera det intrång i allmänna intressen som verksamheten medför.⁴⁰

34 Miljöbalk (1998:808). <https://lagen.nu/1998:808>

35 Boverket 2020. Allmänna hänsynsregler och bestämmelser. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-miljobalken/allmanna-hansynsregler-och-bestammelser/> Hämtad 2022-03-08.

36 Kulturmiljölag (1988:950). <https://lagen.nu/1988:950>

37 Boverket 2020. Allmänna hänsynsregler och bestämmelser. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-miljobalken/allmanna-hansynsregler-och-bestammelser/> Hämtad 2022-03-08.

38 Prop. 2012/13:96 Kulturmiljöns mångfald

39 Riksantikvarieämbetet 2016

40 Boverket 2020. Allmänna hänsynsregler och bestämmelser. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-miljobalken/allmanna-hansynsregler-och-bestammelser/> Hämtad 2022-03-08.

En arkeologisk undersökning enligt KML är *inte* att betrakta som en kompensationsåtgärd i lagens mening:

Kulturmiljölagens krav på insatser i form av kunskapsinsamling med mera utgör ordinarie villkor för tillstånd enligt lagen, det vill säga tillämpas inte för att skapa extra insatser. Det avviker därmed från miljöbalkens syn att kompensation ska utgöra en speciell insats utöver den ordinarie hänsynen.⁴¹

METODBESKRIVNING

Skydd

Begreppet kulturmiljö omfattar hela den av människan påverkade fysiska miljön. Kulturvärden kan i varierande grad tillskrivas enskilda objekt såväl som hela miljöer och stora landskapsavsnitt.⁴² Kulturmiljön är en samhällsresurs, med stor betydelse för bland annat folkhälsa och friluftsliv.⁴³

Landskapskonventionen, förarbetena till kulturmiljölagen samt mångfaldsperspektivet på kulturarv och -miljö medför sammantaget att även övriga kulturhistoriska lämningar (ÖKL) är viktiga beståndsdelar i kulturmiljön även om dessa saknar egentligt skydd i KML.

ÖKL behandlas ibland mycket styvmoderligt av myndigheter och verksamhetsutövare; en viss lämningstyp kanske inte registreras alls vid en utredning. Många gånger är motiveringen att det finns så gott om gränsmärken, stengärdesgårdar, stenindustrilämningar eller vad det nu rör sig om. Det finns en tendens att värdera det vanliga lägre än det ovanliga, det mer sentida lägre än det äldre, och lämningarna efter den mer ordinära vardagen lägre än det monumentala och storslagna. Vilken typ av kulturlämningar som ges ett högt värde är också något som alltför ofta förändras över tid, genom ny kunskap och nya synsätt.

De övriga kulturhistoriska lämningarna är dock obestridligen ett stort och påtagligt inslag i kulturmiljön, och är därmed viktiga pusselbitar för att skaffa sig helhetskunskap om den samma. Att uppmärksamma ÖKL i utredningsskedet är dessutom oftast enda chansen att över huvud taget dokumentera dem, eftersom dessa lämningstyper brukar förbises i senare undersökningssteg.

Förslag

Kommunerna kan välja att själva skydda övriga kulturhistoriska lämningar. Detta kan till exempel ske i detaljplanearbetet. Vid ett ärende där det finns bevarandevärda stenindustrilämningar, skulle ett sätt kunna vara att avsätta skydd för dessa inom detaljplanen. Om bara en mindre del av en stenindustrilämning berörs kan detaljplanen utvidgas för att omfatta och skydda hela området, förslagsvis genom att låta stenbrottsmiljön bli ett bebyggelsenära grönområde.

⁴¹ Lerman 2014. Kompensation för kulturmiljöintresse. Sid 42.

⁴² Boverket 2021f. Vad är kulturvärde?. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-teori-och-praktik/vad-ar-kulturvarden/> Hämtad 2022-03-08.

⁴³ Boverket 2021g. Samordning med Kulturmiljölagen. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/samordning-med-kulturmiljolagen/> Hämtad 2022-03-08.

Om det inte bedöms möjligt att skydda ett (högt värderat) stenbrottsområde inom en detaljplan, finns möjligheten att utföra en kompensationsåtgärd; det vill säga kompensera för borttagandet genom att i en annan detaljplan skydda ett (likvärdigt) stenbrottsområde som annars inte hade berörts.

Ett annat alternativ är att skydda lämningarna genom kommunala kulturmiljöer. I några av kommunerna pågår arbete med kulturmiljöprogrammen, där stenindustrins lämningar uppmärksammas mer än tidigare. De äldre programmen har större eller mindre brister vad det gäller stenindustrilämningarna. Vid skydd och bevarande av stenindustrilämningar bör man se till att hela industrins bredd kommer med. Till exempel bör olika tidsfaser vara representerade, liksom såväl inre som yttre strukturer, exempelvis såväl stenbrott som hamnanläggningar. Vidare bör de områden/objekt som bedömts särskilt bevarandevärda tas med, även om det skulle innebära övervikt av någon fas eller aspekt. En analys av befintliga program behöver göras för att se om detta uppfylls. Äldre program behöver kompletteras.

Planhandläggning

Denna rapport utgör ett *Kunskapsunderlag*; den tydliggör kulturmiljöns egenskaper och dess kulturhistoriska värden, utan att dessa har vägts mot andra intressen och värden. När kommunen går vidare i sin planering behövs *Planeringsunderlag* och *Beslutsunderlag*. Planeringsunderlaget kan, liksom kunskapsunderlaget, omfatta kunskaper om vilka egenskaper och företeelser som bygger upp ett områdes kulturhistoriska värden. Det kan även ge kunskap om exempelvis medborgarnas uppfattning om olika miljöer eller om deras upplevelser, nytta och användning av miljöerna.⁴⁴

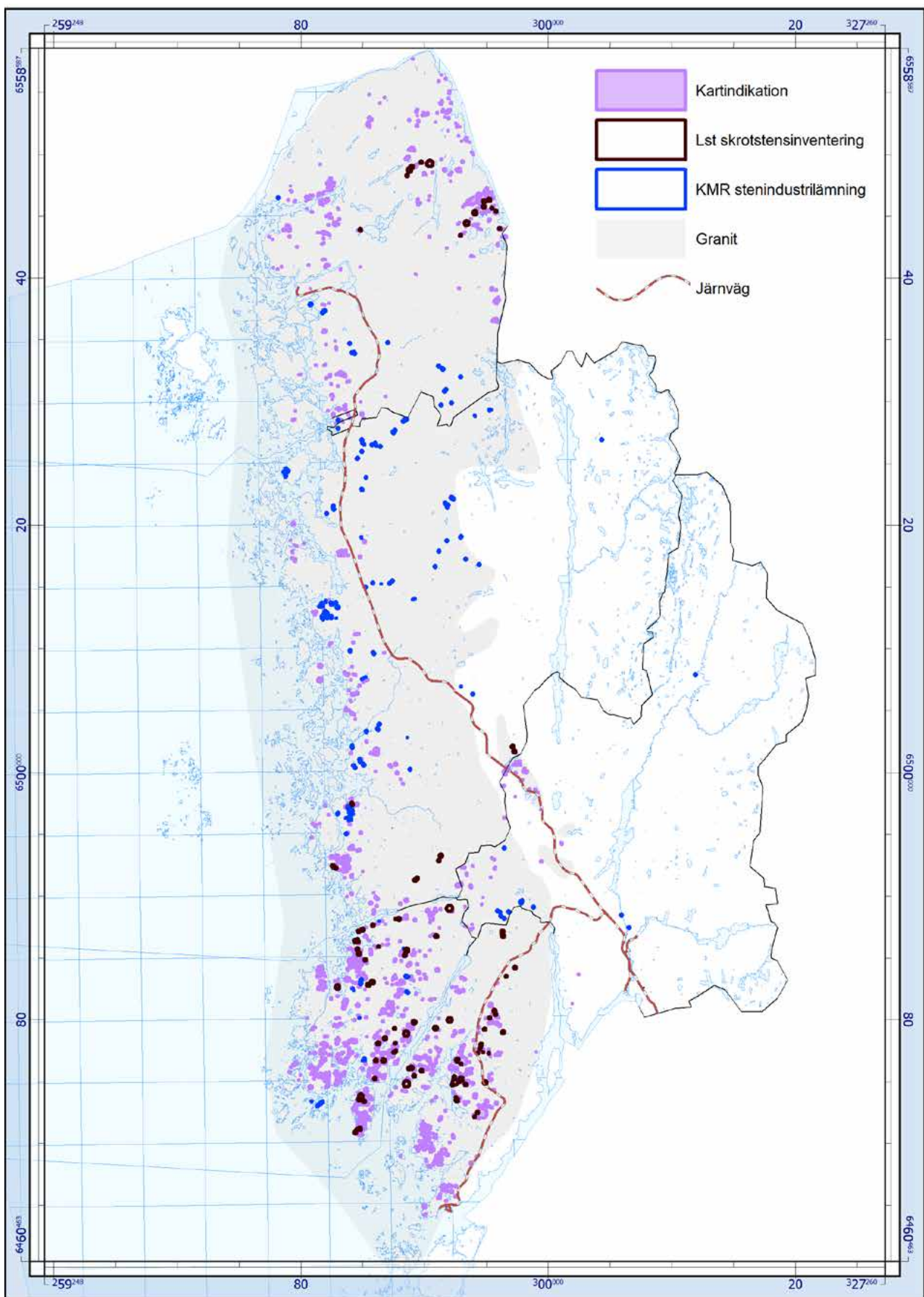
Med *Undersökningsplikt* avses att alla som bedriver en verksamhet har en skyldighet att skaffa sig de kunskaper och utföra de åtgärder som behövs för att förebygga, hindra eller motverka att det uppstår skada eller olägenhet för miljön (MB 2 kap. 2-3 §§). Med skador och olägenheter för miljön avses inte endast påverkan på grund av utsläpp och störningar, utan även sådant som till exempel utarmar värdefulla kulturmiljöer.⁴⁵

En arkeologisk utredning kan utgöra ett av underlagen till kommunens planeringsunderlag. För kommunens planhandläggare är det nödvändigt att få ett fullgott underlag, det vill säga det underlag som lagstiftningen kräver. Detta innebär att man inte kan utelämna exempelvis stenindustrilämningar vid en arkeologisk utredning, då detta kan innebära att undersökningsplikten enligt MB inte har uppfyllts. Kommunen kan och ska inte acceptera att länsstyrelsen beställer och godkänner bristfälliga underlag.

44 Boverket 2021c. Kulturmiljöunderlag - vad är det. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-teori-och-praktik/underlag-kulturvarden/kulturmiljounderlag---vad-ar-det/> Hämtad 2022-03-08.

45 Boverket 2020. Allmänna hänsynsregler och bestämmelser. <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-miljobalken/allmanna-hansynsregler-och-bestammelser/> Hämtad 2022-03-08.

Illustration 23. Kartan visar utbredningen av granit inom de fem nordbohuslänska kommunerna, samt sträckningen för Bohusbanan och Lysekilsbanan. Stenbrott registrerade i Kulturmiljöregistret (KMR) är markerade, liksom platserna identifierade inom ramen för länsstyrelsens skrotstensinventering. Lila markeringar är de kartindikationer som gjorts inom ramen för detta projekt. Källor: SGU; KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

Resultat

RESULTAT

Inledningsvis tecknas en kort men bredare bild upp av stenbrytningen i Bohuslän. Resultaten presenteras därefter kommunvis. För samtliga kommuner presenteras kartmaterial, vilket redovisar samlad känd kunskap samt de kartindikationer som tagits fram men ej besökts. Vår värdering av respektive område framgår av en sammanställning i *Bilaga 6-10*.

Granitindustrin i norra Bohuslän

När stenbrytningen startar, gör den det i kustområdena av rent logistiska skäl: Transport - av sten såväl som det mesta annat - sker med båt. Endast mindre laster transporteras med hästdragna kärror från stenbrott till hamn. Brytning för avsalu startar i de södra delarna under 1840-talet. Under de följande decennierna sker en långsam expansion norrut.⁴⁶ I de nordliga delarna startar brytning runt 1870-talet. När Bohusbanan invigs 1903 och Lysekilsbanan 1913 öppnar detta upp för brytning av sten även längs järnvägen, och från 1930-talet ser vi en ökad användning av lastbil.⁴⁷ Med undantag av de nordvästligaste delarna av Strömstads kommun, de östra delarna av Tanums kommun, större delen av Munkedals kommun – endast områdena kring Hällevadsholm och väster om Dingle är aktuellt – samt Skaftölandet i Lysekils kommun, finns dock granit att bryta i alla delar av kommunerna.

Det är emellertid brytningen i kustbandet som idag står fram tydligast i människors medvetande, till stor del säkerligen beroende på att fler människor rör sig i kustbandet än i skogarna, och på att stenbrotten syns tydligare i det öppna landskapet längs havet. Det är också längs kusterna som exploateringstrycket är som störst, och det därmed är större chans att stenbrotten blir uppmärksammade i planeringen.

Tack vare den kunskapssammanställning som nu gjorts, står det klart att stenbrytningen i inlandet också spelat en stor roll, *illustration 23*. Den riktade inventering som utfördes inom Världsarvsområdet har lett till en fördjupad bild, med inte mindre än 33 nyregistreringar varav tre stora storbrott (se *Bilaga 5*). Det är möjligt att detta inte är representativt för inlandet i stort, men det räcker att kasta en blick strax norr om, där utredningar inför vindkraftsetableringar tidigare resulterat i en mängd registreringar av mindre stenbrott, för att se att potentialen att hitta spår efter stenbrytningen är stor även i skogsmarkerna. Längre från kusten och järnvägen rör det sig emellertid med största sannolikhet om småskalig brytning för husbehov, samt om brytning från 1930-tal och framåt. Den inventering

⁴⁶ Danielsson & Börjesson Liljas 2022, Manus

⁴⁷ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

av skrotsten som länsstyrelsen gjorde på 1990-talet, visar att en del av denna verksamhet var nog så omfattande.⁴⁸

En annan sak som visat sig under arbetets gång, är att det ännu finns både mycket kunskap och stort intresse för de här speciella kulturmiljöerna hos invånarna i kommunerna. Det är snart 200 år sedan stenindustriepoken inleddes, men mycket stenbrytning har ägt rum även under mellan- och efterkrigstid – det finns alltså många levande historier kvar att samla in.

Slutligen bör påpekas att stenbrytning fortfarande pågår i Bohuslän. Karaktären på denna brytning är naturligtvis mycket annorlunda, och den har inte längre någon samhällsomvandlande verkan.

---

48 Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997 Inventering av skrotsten i mellersta och norra Bohuslän.

Lysekils kommun

Vårt projekt sammanföll delvis i tid med Lysekils kommuns arbete med revidering av deras kulturmiljöprogram. De önskade därför hjälp med uppdaterade beskrivningar av ett urval miljöer där stenindustrilämningar var en del av de ingående värdena. Som en följd av detta gjordes fältbesök i Brastad/Backa, Brodalen, Lyse, Norra Grundsund och Hjalmedal i november 2020. Området kring Bracka-Brattås-Norra Grundsund föreslogs som ny kommunal kulturmiljö. Ytterligare fältbesök gjordes hösten 2021, då ett antal kartindikationer valdes ut och besöktes.

Dessa besök – samt några sedan förut identifierade intressanta platser – ligger till grund för ett antal områdesbeskrivningar och -värderingar. Dessa ska endast ses som exempel på vilken typ av miljöer som finns i kommunen, och inte som varande mest viktiga eller de enda som är intressanta. En tabell med värderingar av dessa områden finns i *Bilaga 6*.

Nedan presenteras en kort sammanfattande beskrivning vilken avser hela kommunen. Därefter följer sammanfattande beskrivningar av de miljöer som identifierats och värderats. På kartan *illustration 24* redovisas tidigare registrerade stenbrott, resultatet av länsstyrelsens skrotstensinventering (indikerar storbrott), kartindikationer samt beskrivna och värderade områden.

Avseende de hanterade kommunala kulturmiljöerna hänvisas till det reviderade kulturmiljöprogrammet.

Lysekils kommun – sammanfattning

I Lysekils kommun finns uppgifter om stenbrytning redan på 1840-talet i Hjalmedal, Lysekil och Spjövik. På 1850- och 60-talen högs gatsten på "Herrenäset" (Härnäset), och 1881-1885 bedrevs stenhuggeriverksamhet i Lysekils utmarksområde. Stenbrytning skedde också i Sjöbol, Humlekärr och på Stångehuvud. Brytningen i Hjalmedal var som mest omfattande från 1860-talet fram till 1905, då Rixö tog över.⁴⁹ Vid Stora Hede, strax norr om Brastad, fanns stenbrott vid slutet 1800-talet.⁵⁰ Vid slutet av 1910-talet fanns – förutom de ovan uppräknade – dessutom stenhuggerier i Vrångebäck, Rågårdsdal, Båtevik (vid Fågelviken på Härnäset), Tuntorp, Bräcke, Vinbräcka, Rixö, Lahälla/Bräcke, Sjöbol, Skalhamn, Ramsvik, Norra Grundsund, Valbodal, Bläckhall och Ingeröd/Bro.⁵¹

På 1940-talet fanns storbrott i drift bland annat i Ed, Sveebrottet och Urshult i Fågelviken, Ingeröd, Mellby, Broberg (båda i Brodalen), Vrångebäck samt Lahälla. Det har också funnits storbrott i Sandvik vid Tuntorp, vid Loddebo och Backa, i Gåsebergsområdet, samt vid Björkemyr vid Ryk.⁵²

Gåsebergsbrottet nämns som det första storbrottet i Brastad-trakten, detta lades ner på 1930-talet.⁵³ Vid slutet av 1920-talet fanns cirka 1 000 stenhuggare i Brastad, de flesta arbetade i Rixö. Under 1940-talet var Rixö Sveriges största stenbrott, med två storbrott; Fabriksbrottet och Rixö stenbrott. Storbrottet i Ed lades

49 Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

50 Dialekt- och ortnamnsarkivet, Herman Gustafsson

51 Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

52 Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur; Danielsson & Börjesson Liljas i manus

53 Dialekt- och ortnamnsarkivet, Algot Bergström

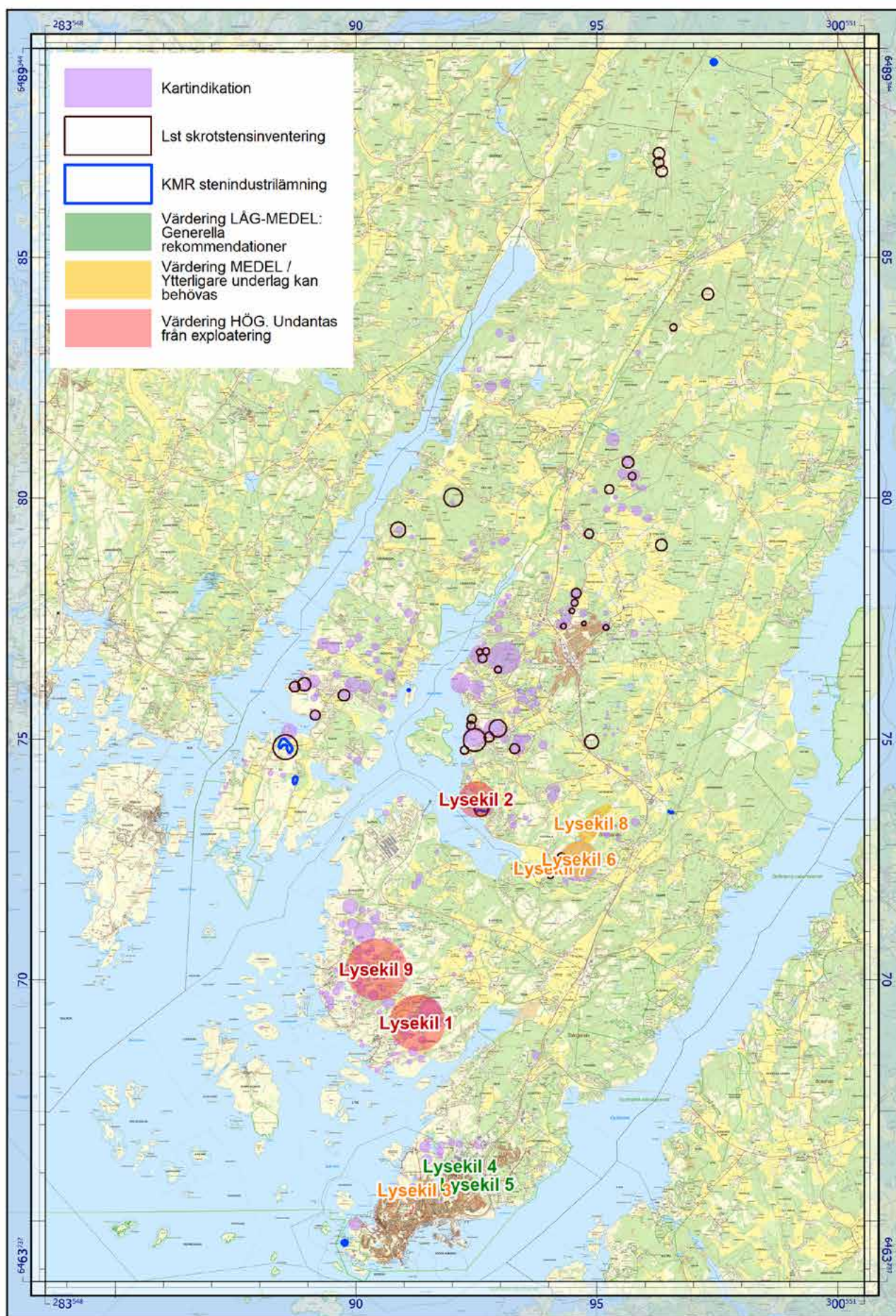

Illustration 24. Karta över Lysekils kommun, med identifierade och värderade områden markerade. Se även Bilaga 6. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

Illustration 25. Resterna av knottfabriken i Ingeröd, Härnässet.

ner 1957.⁵⁴ Vid Brastad kyrka, vid Prästetorp, ska det ha funnits kooperativ stenindustri vid slutet av stenindustriepoken.⁵⁵

I Lysekils kommun har det också funnits inte mindre än fyra knottfabriker; i Rixö, Lahälla, Ingeröd och Valbodalen, *illustration 25*.⁵⁶ Alla utom Lahälla är rivna.

Utlastning har skett till hamnar i Lahälla, Slävik, Spjösvik, Hjälmadal, Vinbräcka, Kleva (Härnässet) och Vrångebäck. Rälsbanor till hamnen har funnits i bland annat Spjösvik, Hjälmadal, Rixö och Ed, *illustration 26*.⁵⁷ Lysekilsbanan invigdes 1913 och öppnade upp för nya utlastningsmöjligheter.

Lysekils Gatstenshuggarförening bildades 1896. Folkets hus-förening bildades i Lysekil 1900 (1897) och det första egna Folkets hus uppfördes 1905. Även Bro (1934), Hjälmadal (1900), Härnässet (1902), Ramsvik (1908), Sjöbol (1908) och Tuntorp/Brastad (1924) hade Folkets hus-föreningar och -byggnader.⁵⁸

Beskrivna och värderade områden

Brytningen i och kring Lysekil började tidigt och var mycket omfattande. Allt eftersom staden vuxit har en mängd stenbrott exploaterats bort. Norr om samhället finns en del indikationer i kartmaterialet, varav tre besöktes. Lysekil 3 / Sjukhuset är en mycket fin miljö med såväl pedagogiska värden som rekreationsvärden, *illustration 27*. Lysekil 4 / Dalskogen och 5 / Landsvägsgatan är mer påverkade. Framför allt ger de en bild av hur denna typ av miljöer lätt kan förstöras.

Även Preemraff har inneburit att en mängd stenindustrilämningar exploaterats bort. Söder om, kring Fiskebäcksvik-Skalhamn-Norra Grundsund-Lyse, finns

⁵⁴ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur; Ambjörnsson & Blad 1999

⁵⁵ Muntligen Marianne Skotte 220210

⁵⁶ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur; Danielsson & Börjesson Liljas i manus

⁵⁷ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

⁵⁸ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

Illustration 26. Parti av den stora lastplanen vid storbrottet i Ed, Härnässet.

Illustration 27. Skrotsten och putsskärv inom det omfattande stenbrottsområdet Lysekil 3 / Sjukhuset.

dock en stor mängd lämningar ännu kvar. Lysekil 1 / Bracka-Brattås-Berge mark har föreslagits ingå i Lysekil kommuns nya kulturmiljöprogram, *illustration 28*.

Lysekil 2 / Lahälla utgör en helt annan typ av miljö. Själva samhället är mycket ursprungligt, och förutom storbrottet Sodom finns landets enda kvarvarande knottfabrik. Lahälla föreslås – tillsammans med bebyggelsen och stenbrotten i Rixö och Hjälmedal – ingå i den kommunala kulturmiljön Rixö.

Illustration 28. Del av en före detta rälsbana i anslutning till storbrottet Brattås, Lysekil 1 / Bracka-Brattås-Berge mark.

RESULTAT
Lysekils kommun

Illustration 29. Skrotsten och putsskärv, vid en arbetsyta eller köryta inom det omfattande småbrottsområdet vid Lysekil 6 / Häggvall.

Lysekil 6, 7 och 8 – Häggvall-Norrkila-Nöteberg – bildar tillsammans en mycket tydlig bild av utvecklingen från förkrigstidens småskaliga men yttäckande stembrytning (Nöteberg) via intensifieringen under mellankrigstiden (Häggvall) till efterkrigstidens monumentala storbrott (Norrkila), *illustration 29 och 30*.

Illustration 30. Det monumentala storbrottet i Lysekil 7 / Norrkila är vattenfyllt, vilket innebär svårigheter vid besök och dokumentation.

Sotenäs kommun

I Sotenäs kommun gjordes fälbesök dels senhöst 2021 (Bohus Malmön), dels vinter 2022 (resterande värderade områden). Då Sotenäs kommun inte inkommit med några särskilda önskemål om underlag, granskades istället kartorna till det förslag på ny översiktsplan (ÖP) som finns på kommunens hemsida, varefter ett urval platser besöktes.

Nedan presenteras en kort sammanfattande beskrivning vilken avser hela kommunen. Därefter följer sammanfattande beskrivningar av de miljöer som identifierats och värderats. Dessa är endast ett axplock och ska enbart ses som exempel på vilken typ av miljöer som finns och vilka typer av åtgärder som krävs, och *inte* som att dessa är de enda viktiga, eller de viktigaste. En tabell med värderingar av dessa områden finns i *Bilaga 7*. På kartan *illustration 31* redovisas tidigare registrerade stenbrott, resultatet av länssyrelsens skrotstensinventering (indikerar storbrott), kartindikationer samt beskrivna och värderade områden.

Sotenäs kommun – sammanfattning

Under 1840-tal och de följande decennierna skedde en långsam expansion i mellersta Bohuslän. Stenbrytningen i Sotenäs har varit omfattande.⁵⁹

I Bohuslän startades den första kända företagsverksamheten med industriell stenproduktionen 1844 på Draget, Bohus Malmön, av C. A. Kullgren, *illustration 32*. Företaget bedrev försäljning av bland annat kaj- och brosten samt gatsten bruten i stenbrott anlagda av industrimannen Nils Ericsson och C. A. Kullgren från Uddevalla.⁶⁰ Enligt uppgift i *Förteckning öfver större granitarbeten utförda vid Malmöns stenhuggeri* hade dessa tidigare brutit sten till Carlstens fästning och 1842 till Trollhättans kanalbyggen.⁶¹ På ön fortsatte en storskalig stenbrytning; år 1870 fanns sliperi och polerverk på Draget, och under 1893-94 startades nytt storbrott. Nya stenbrott tas upp ända fram till 1950-talet.⁶² Stenbrottsverksamheten på Malmön lades ner 1977, men skrotsten fraktades ut, eller krossades till makadam, under både 1970- och 1980-talen.⁶³

År 1859 startades stenbrott på Långön vid Tången i Askum. Vid Hunnebostrand höggs kaj- och byggnadssten 1864, brytningen ska ha ägt rum på Skälbergen. År 1866 sysselsattes 70 man på Skälbergen. Under 1870-talet fanns mängder av småbrott utmed kusten. På Finntorp och Kö-ö höggs gatsten i slutet av 1800-talet, och i Bovallstrand höggs sten i småbrott. År 1900 fanns 30 stenbrott i Askum socken, och 26 i Tossene socken. I början av 1900-talet fanns stenbrott i Bovallstrand, Uleberg, Ulebergshamn, Ellene, Hunnebostrand, Hunnebo, Röd, Örn, Håle, Väjern, Gravarne, Ramsvik, Smögen, Långö och Malmön.⁶⁴

I Sotenäs var även ett antal kooperativ verksamma. Kooperativa Föreningen Granit bildades i Smögen på 1890-talet, och verkade i Ellene vid Hunnebostrand. Kooperativa Föreningen Sten inledde verksamhet i Håle, Askum, under perioden

⁵⁹ Danielsson & Börjesson Liljas 2022, Manus

⁶⁰ Andersson 1911:15

⁶¹ Rasmusson 1964:72; Muntligt, Per Ekstedt

⁶² Rasmusson 1964:73; Danielsson & Börjesson Liljas 2022, Manus; Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

⁶³ Muntligt, Per Ekstedt

⁶⁴ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

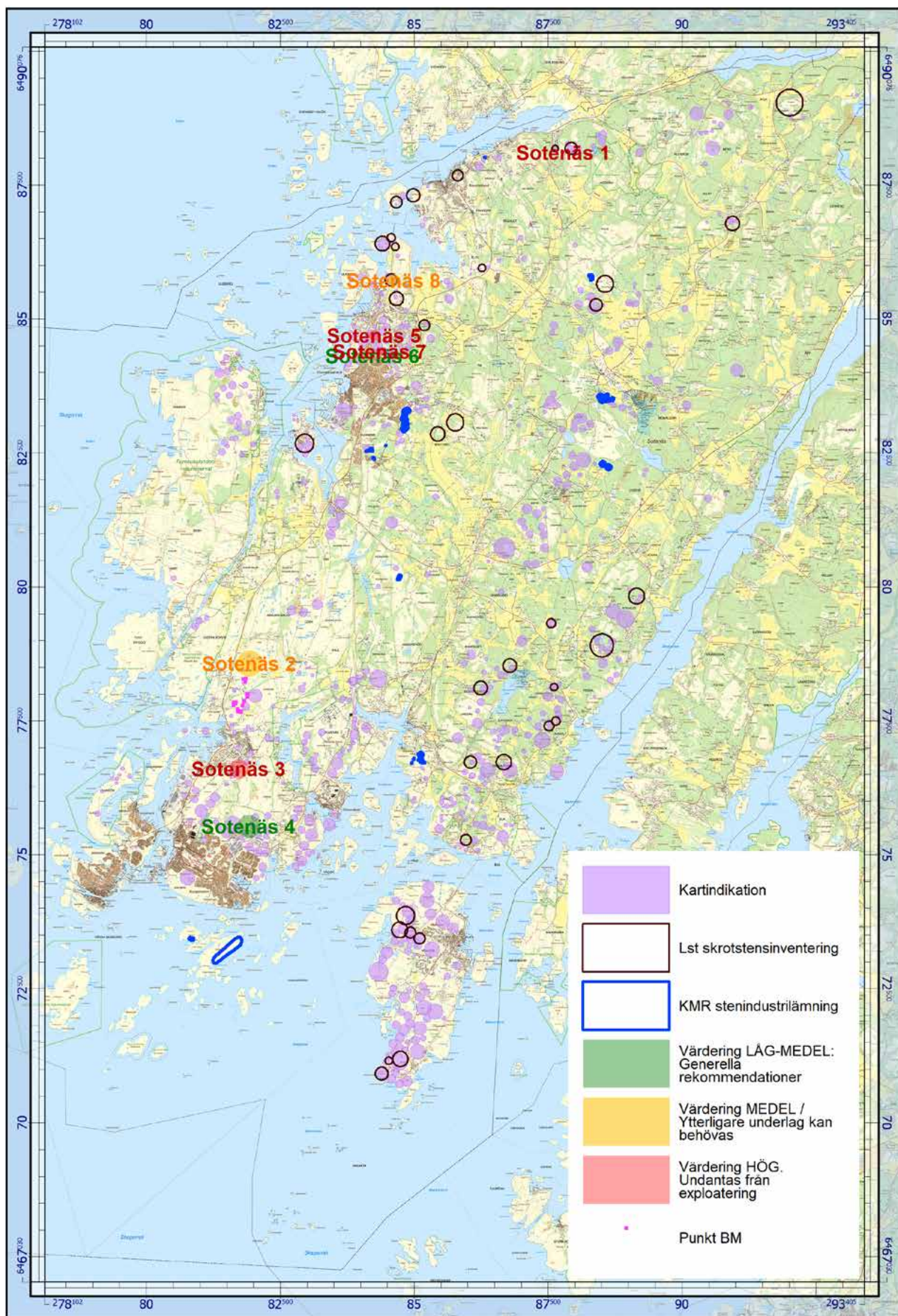

Illustration 31. Karta över Sotenäs kommun, med identifierade och värderade områden markerade. Se även Bilaga 7. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997; Hernek 2019. © Lantmäteriet.

Illustration 32. En kvarlämnad kran och väldiga mängder skrotsten. Draget, Bohus Malmön.

RESULTAT

Sotenäs kommun

1900-1910. Hunnebostrands Kooperativa Stenindustri startades 1927. De högg i småbrott på Valla, Bögebacka och Ellene, och lades ner på 1960-talet. Bohusläns Kooperativa Stenindustri bildades 1925 på Hovenäset och har bedrivit verksamhet på flera platser.⁶⁵ De sålde sitt sista stenbrott (Ävja) så sent som på 2010-talet.

Utlastningmöjligheter har funnits på flera ställen. Från Malmön lastades sten via hamnen på Draget, en särskild kaj i Grönvik samt vid Stallen, nuvarande färjeläget.⁶⁶ I Ulebergshamn anlades särskild djuphamn med utlastning för stenprodukter från närområdet.⁶⁷

Vid hamnplan innanför Gåsholmarna, Hunnebostrand, har legat ett stenhuggeri i en verkstad, Lahälla stenhuggeri.⁶⁸ På Skalbergen, Hunnebostrand, har det funnits en knottfabrik med två maskiner.⁶⁹ Även vid Tullboden har det legat en knottfabrik.

Samhällsbildningar och bebyggelse i kommunen har till stor del varit avhängig stenindustrin. Från 1890-talet växte ett mindre samhälle upp på Ramsvik i anslutning till stenbrottet. Det verksamma bolaget uppförde en större hyreskasern, "Bracka", samt fem mindre hus för arbetarna.⁷⁰ Hunnebostrand var bostadsort för många stenhuggare. År 1909 är cirka 2500 personer mantalsskrivna i Hunnebostrand, varav 56 % arbetar inom stenindustrin.⁷¹ För Smögen, Gravarne och Bäcke-
vik municipalsamhällen utarrenderades brytningsrätten, men samhällsborna till-

⁶⁵ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

⁶⁶ Muntligt, Per Ekstedt; Landsarkivet i Göteborg, Kullgrens Enka AB, GLA/COO37:01 F2:10

⁶⁷ Nordell & Rybom 2009:24

⁶⁸ 1930-tals ekonomen; UMFA54527:0080, Bohusläns museum, S14UM Fotosamlingen

⁶⁹ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur; Danielsson & Börjesson Liljas 2022, Manus

⁷⁰ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur; Nordell & Rybom 2009:50

⁷¹ Persson 1984:196

försäkrades rätten att bryta sten för eget behov. På Smögen finns cirka 250 hus där man använt granit huggen på detta sätt. I Tullboden byggdes ett flertal hus kring 1930-40-talen för stenarbetare.⁷² Ulebergshamn samhälle hade stenhuggeri som en av huvudnäringarna. Mellan 1887-1892 steg antalet bostadshus här från 2 till 20. I Bovallstrand ökar befolkningen från mitten av 1800-talet i takt med stenindustrins expansion.⁷³ På Bohus Malmön finns det kvar flerfamiljshus, ursprungligen byggda som arbetarbostäder, bland annat på Bygdegårdsgatan och på Draget. Längs vägen ner till färjeläget finns flera bostadshus som eventuellt ägdes av Kullgrens (eventuellt ägde bolaget endast marken de stod på). Mellan 1910 och 1930 ökar antalet stenhuggare boende på Malmön stadigt, och är efter 1930 uppe i över 500 stycken.⁷⁴

År 1896 fanns fackföreningar i Hunnebostrand och på Malmön. År 1897 fanns fackförening även på Hovenäset, och 1898 också i Ulebergshamn och Håle. 1910-14 fanns det även SAC i Håle, Hovenäset, Malmön, Stensjö och Ulebergshamn. I Håle fanns en socialistiska klubb åtminstone under åren 1910-1912. På Malmön fanns en socialistisk ungdomsklubb 1906-1931.⁷⁵

Föreningen kooperativ upå Hunnebostrand Folkets hus bildades 1904. Hunnebostrands första Folkets hus byggdes 1909. Folkets park-föreningen i Hunnebostrand bildades 1932. Folkpark anlades 1933, och den finns kvar idag. Folkets hus-föreningar bildades även i Håle (1906), i Kungshamn/Gravarne (1910), på Bohus Malmön (1903), i Tossene (1925) och i Ulebergshamn (1901).⁷⁶

Beskrivna och värderade områden

De fältbesök som gjordes i Sotenäs kommun utgick till stor del från ytor som i förslaget till ny ÖP (planeras vinna laga kraft 2023) anges som lämpliga för nybyggnation eller förtätning. Dessutom återbesöktes en av de platser som dokumenterades i samband med arbetet med *Sten.doc*, nämligen den plats som där fick namnet Säm 1. Den benämns nu i denna rapport som Sotenäs 1 / Hogsäm, och ligger så vitt vi vet inte under exploateringstryck. Vad vi vet gör heller inte storbrottet Sotenäs 8 / Valefjäll det.

Sotenäs 2, 3 och 4 ligger alla i anslutning till Kungshamn/Väjern. Sotenäs 4 / Norr om Klippsjön ingår i ett stort område med omfattande lämningar efter stembrytning. Då mycket redan exploaterats bort i Kungshamn utan föregående dokumentation, är det viktigt att framgent dokumentera de lämningar som ska exploateras, *illustration 33*. Sotenäs 3 / Förälarna är ett område med höga pedagogiska och vetenskapliga värden och höga rekreationsvärden, och bör undantas från framtida exploatering. Det bör finnas områden i anslutning till befintlig bebyggelse på Väjern där stenindustrilämningar saknas eller är mindre omfattande, och lämpligen kan exploateras istället. Sotenäs 2 / Långeviksbergen slutligen utgörs av ett område med glest liggande stembrottslämningar, vilka bör kunna undvikas och kvarlämnas vid en eventuell kommande exploatering, *illustration 34*.

Ett område mellan Väjern och Sotenäs 2 utreddes av Bohusläns museum 2018. Vid denna noterades en stor mängd stembrott vilka inte registrerades i KMR. Ett

⁷² Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

⁷³ Nordell & Rybom 2009:24; 26

⁷⁴ Östlund m fl 2008:89; muntligt Per Ekstedt; Landsarkivet i Göteborg, Kullgrens Enka AB, GLA/COO37:01 F2:10; Rasmusson 1964:74

⁷⁵ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

⁷⁶ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

Illustration 33. Ett småbrottsområde i anslutning till dagens verksamhetsområde. Sotenäs 4 / Norr om Klipp-sjön.

RESULTAT Sotenäs kommun

Illustration 34. Utspridda småbrott norr om Väjern. Sotenäs 2 / Långeviksbergen.

antal av dem mättes dock in och redovisas på karta i rapporten.⁷⁷ Även dessa redovisas på karta *illustration 31*. Samtliga bör registreras och dokumenteras före ett eventuellt borttagande.

Även kring Hunnebostrand-Ulebergshamn är exploateringstrycket högt. Sotenäs 5 / Alpvägen vid Ulebergshamn tycks inte ligga under omedelbart exploateringstryck, vilket är bra då området innehåller vissa värden och verkar välbesökt.

⁷⁷ Hernek 2019

Illustration 35. Storbrottet vid Valefjäll öster om Ulebergshamn är tyvärr mycket otillgängligt på grund av alla dumpmassor. Sotenäs 8 / Valefjäll.

Sotenäs 6 / Gamla syfabriken är redan påverkat av befintlig bebyggelse, men bör dokumenteras innan det eventuellt tas bort. Sotenäs 7 / Skälberget verkar vara skyddat från exploatering tills vidare, vilket är bra då området har pedagogiska värden såväl som rekreationsvärden.

Sotenäs 8 / Valefjäll, ett relativt sent använt storbrott, ligger i ett område med rekreationsvärden, men brottet i sig är tyvärr på grund av enorma massor skrotsten och dumpmassor inte möjligt att besöka, *illustration 35*.

Sotenäs 1 / Hogsäm slutligen är beläget längre norrut. Detta lilla storbrott var sannolikt i drift in på 1970-talet. Här ska man ha tagit ut block vilka forslats ner till Skärholmen i Bottna, Tanums kommun. I brottet ligger en del utrustning kvar, vilket gör besöket extra spännande, *illustration 36*. Soteleden/Kuststigen passerar strax intill, och det finns ytterligare stenbrott i omgivningarna.

Ett område som inte besökts inom ramen för detta projekt är området för ett planerat industriområde i Hogenäs. Denna yta utreddes av Bohusläns museum 2020. Även i denna rapport konstateras att det finns stenindustrilämningar inom området, men att dessa inte registreras.⁷⁸ Utifrån den nu gjorda kartgenomgången är det tydligt att det finns stenindustrilämningar i den södra delen av området. Dessa bör registreras och dokumenteras innan de tas bort.

Kommunala kulturmiljöer

Det finns ett antal kommunala kulturmiljöer⁷⁹ som bör ses över. Olika former av lämningar kopplade till stenindustrin bör infogas, så att de ingående värdena kan beaktas i framtida planering.

Kulturmiljön Bohus Malmön omfattar redan en hel del av öns stenindustriläm-

⁷⁸ Åberg 2021

⁷⁹ Nordell & Rydbom 2009

Illustration 36. Ett mycket litet storbrott, i drift in på 1970-talet, med en hel del detaljer att upptäcka. Sotenäs 1 / Hogsäm.

RESULTAT Sotenäs kommun

ningar, men här bör även bebyggelsen och utlastningshamnen på Draget ingå. Även kring Tullboden/Germunneröd finns rikligt med lämningar efter stenindustrin.

Kulturmiljön Örn-Knutsvik-Håle nämner att miljön anknyter till stenindustrin i området. Här bör den geografiska avgränsningen ses över för att fånga upp stenindustrilämningarna som ligger utanför miljön.

I Hunnebostrand respektive Ulebergshamn finns kommunala kulturmiljöer vilka båda omfattar Kustsamhälle med Fiske och sjöfart. Båda dessa bör justeras så att de fångar upp även något av stenindustrilämningarna. I Ulebergshamn bör stenindustrilämningar kring samhället tas med i miljön som nu geografiskt enbart omfattar bebyggelsen och hamnen. För Hunnebostrand gäller detsamma; enbart bebyggelsen och hamnen ingår i miljön som beskrivs som centrum för stenindustrin.

Även i kulturmiljön Gammelgården och Stenhuggarmuseet bör stenindustrilämningarna ingå. I Bovallstrand finns samma problematik, men här ingår det centralt belägna stenbrottet, som idag är bebyggt med hus.

Tryggö-Ramsvikslandet-S. Grötö-Söö är förutom kommunal kulturmiljö också naturreservat, även till denna bör stenindustrilämningarna fogas som ingående värde. På Tryggö finns lämningar efter småskalig stenbrytning som bör medtas i kulturmiljöbeskrivningen. Enligt rekommendationen i kulturmiljörapporten nämns att hela miljön har behov av en kulturhistorisk dokumentation.⁸⁰

Sotenäs 1 / Hogsäm ligger strax norr om den kommunala kulturmiljön Säm-Hogsäm, vilken utgörs av Fornlämningsmiljöer med hållristningar, gravar och bebyggelse lämningar. Man skulle kunna överväga att infoga även stenindustrilämningarna i denna miljö.

⁸⁰ Nordell & Rydbom 2009

Tanums kommun

I Tanums kommun har ett flertal fältbesök gjorts, under vår 2020, vår och höst 2021 samt vinter 2022. Ett urval av platser har besökts inom samhällsområdena Hamburgsund-Hamburgö-Heestrand, samt i Fjällbacka, Grebbestad och Resö. Dessa besök ligger till grund för ett antal områdesbeskrivningar och -värderingar. Dessa ska endast ses som exempel på vilken typ av miljöer som finns i områdena, och inte som varande mest viktiga eller de enda som är intressanta.

I Tanumshede och världsarvsområdet har samtliga kartindikationer besökts, och samtliga identifierade miljöer värderats. Observera dock att några heltäckande inventeringar inte har gjorts här heller, varför ytterligare lokaler kan finnas.

En tabell med värderingar av samtliga värderade områden finns i *Bilaga 8*.

Kunskapen om stenindustrilämningarna kring Hamburgsund-Hamburgö-Heestrand-Tegelstrand-Slottet var sedan tidigare förhållandevis god, tack vara det arbete Bildarkivet i Hamburgsund utfört.⁸¹ Bildarkivet har gjort ett ovärderligt arbete med att inventera stenbrottslämningar, insamla berättelser och granska arkivhandlingar, samt – inte minst – publicera resultaten. Det finns antagligen ytterligare mindre stenbrott som inte redovisas av Bildarkivet, men kunskapsgraden är sannolikt som högst i Hamburgsundsområdet sett till kommunen som helhet.

Nedan presenteras en kort sammanfattande beskrivning vilken avser hela kommunen. Därefter följer sammanfattande beskrivningar av de olika samhällsområdena, från söder till norr. För Tanumshede-världsarvsområdet finns också presentationer av de miljöer som fått en hög värdering. På kartan *illustration 38* redovisas tidigare registrerade stenbrott, resultatet av länsstyrelsens skrotstensinventering (indikerar storbrott), kartindikationer samt beskrivna och värderade områden.

Tanums kommun – sammanfattning

I Tanums kommun har vi de tidigaste beläggen för stenindustri i Slottet-Tegelstrand-Heestrand samt Kämpersvik under 1880-tal. Därefter finns belägg från runt 1890 och framåt i Sannäs, Hamburgsund, på Hamburgö, i Skärholmen-Bottna-Gerlseborg, Grebbestad, Fjällbacka och på Resö. Under 1900-talets första decennium finns belägg från Havstensund, Överby, Världsarvsområdet och Långesjö.⁸²

Flera av dessa tidigaste belägg utgörs dock av uppgifter om stenhuggarfackförening på orten (Skandinaviska Stenhuggeriförbundet bildades 1896), och det är därför fullt möjligt att de orter där första belägg är förekomst av fackföreningsprotokoll i själva verket hade stenindustri tidigare. Det första belägget i Världsarvsområdet är från Orrekläpp (1900-talets första decennium), där stembrytning i industriell skala med största sannolikhet startade först efter invigningen av Bohusbanan 1903.⁸³ Längs Bohusbanan finns fler indikationer på stembrytning, främst kring Alnässjön vid gränsen mot Munkedals kommun mellan Rabbalshede och Hällevadsholm, se *illustration 73*.

81 Bildarkivet i Hamburgsund 2008 Stenhuggarepoken 1887-1970. Hamburgsund Heestrand Slottet.

82 Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur; Hamburgsunds bildarkiv 2008; Wingård 2010b; Börjesson Liljas 2020; Östlund 2012; Wingård 2009

83 Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

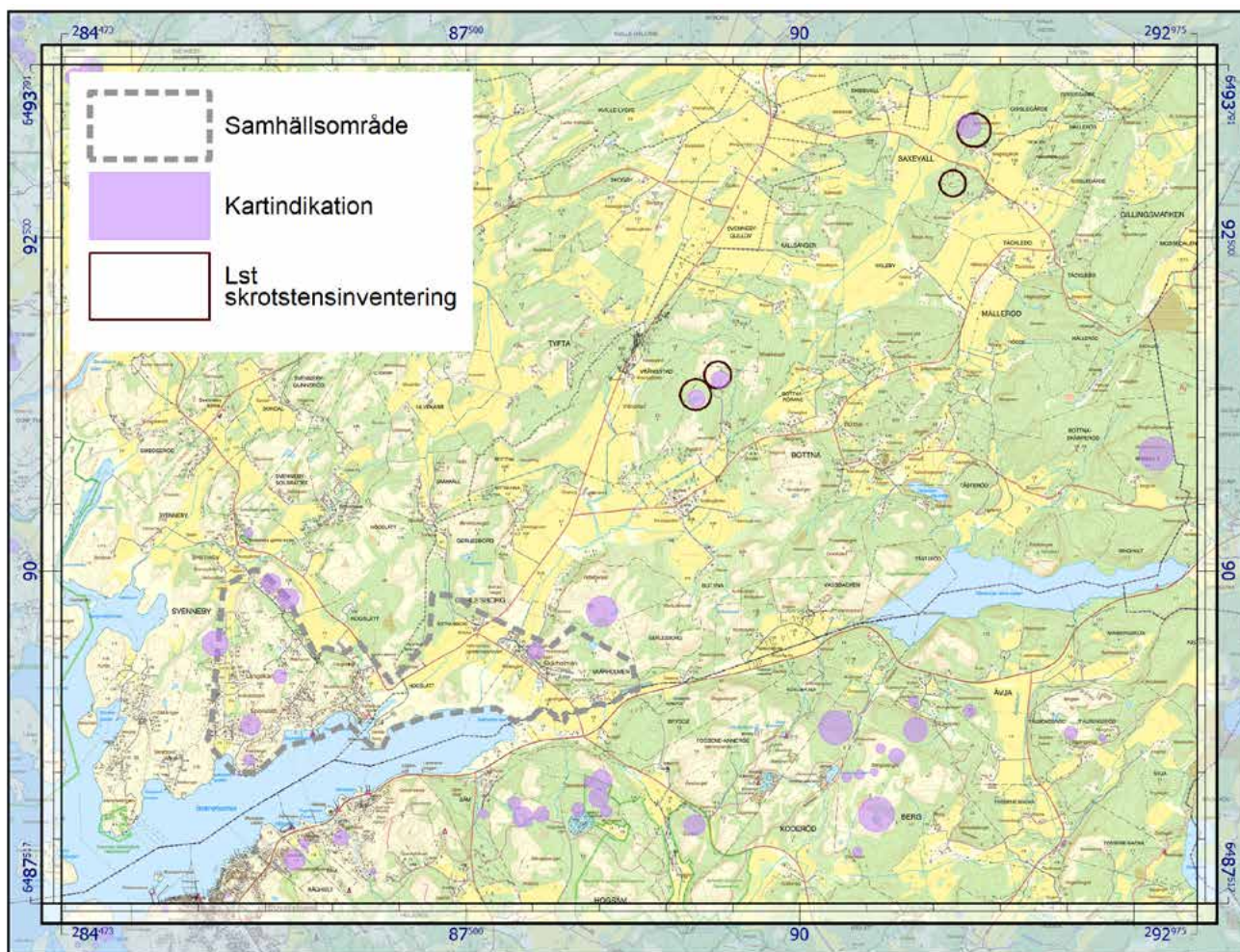

Illustration 39. Karta över området Skärholmen-Bottna-Gerlesborg i Tanums kommun, med resultaten från kartstudierna inlagda. Även resultaten från angränsande område i Sotenäs kommun redovisas. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

RESULTAT Tanums kommun

I Bottna bildades Folkets hus-förening redan 1895, vilket är tidigt. Under 1900-talets första decennium bildas fler föreningar och egna lokaler byggs i Hamburgsund och Fjällbacka. Under 1920-tal kommer den andra fasen, då föreningar bildas och särskilda Folkets hus byggs i Slottet-Tegelstrand-Heestrand, samt i Bottna och i Kämpersvik. Folkets hus i Havstenssund byggs 1947.⁸⁴

Samhällsområden

Skärholmen-Bottna-Gerlesborg

Inga besök har gjorts i Skärholmen-Bottna-Gerlesborg, då detta inte var ett prioriterat område, illustration 39.

Tidigaste belägg för stenbrytning i området är från början av 1890-talet. Kullgrens Enka AB är aktivt i området innan 1892. År 1926 anläggs stenbrott av Bohusläns stenförädling på Skärholmen för byggnadssten, fasadbeklädningssten, trappsten och gravvårdar, men sten tas också från Bottnagårdarnas marker för denna verksamhet. Utlastning ska ha skett från Gerlesborg. År 1898 fanns fackförening, och 1908 ungsocialistisk klubb. En Folkets hus-förening bildades 1895, och ett Folkets hus uppfördes 1926.⁸⁵

⁸⁴ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur; Hamburgsunds bildarkiv 2008; Börjesson Liljas 2020; Wingård 2010a; Wingård & Jerer 2008

⁸⁵ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

Inga stenindustrilämningar finns registrerade i KMR inom området. Ett storbrott finns i omedelbar anslutning till samhällsområdet östra del, sannolikt motsvaras detta av Bohusläns stenförädlings brott. Nordost om samhällsområdet finns ytterligare stenbrott väster om Bottna respektive vid Gisslegärde. Kartindikationer på stenbrytning finns även i de västra delarna av samhällsområdet.⁸⁶

Storbrottet öster om Skärholmen är inte besökt inom ramen för detta projekt, men projektpersonalen har kunskaper som pekar på att detta område har höga vetenskapliga och pedagogiska värden såväl som höga friluftsvärden och värden för kulturlivet på orten.

Området ligger strax norr om riksintresset Bottnadalen, vilket bland annat avser utskeppningsplatsen i Bottnafjorden. Det skulle kunna vara lämpligt att även inarbeta stenindustrin, och dess lämningar, i beskrivningen.

Slottet-Tegelstrand-Heestrand

Kunskapen om stenindustrilämningarna kring Hamburgsund-Hamburgö-Heestrand-Tegelstrand-Slottet var sedan tidigare mycket god, tack vara Bildarkivet i Hamburgsund.⁸⁷ I sin bok beskriver de inte mindre än 30 större och mindre miljöer i området. På grund av detta gjorde vi bedömningen att det var tillräckligt att besöka en mindre del av dessa. Värderingar har istället i stor utsträckning baserats på uppgifter hämtade ur boken, vilket i vissa fall visade sig vara svårt då informationen kunde vara relativt knapphändig. Vi har valt att ändå göra så här, för att på detta vis tillgängliggöra Bildarkivets arbete.

Vi har besökt Källviken och Sibirien, samt indikationer öster om dessa, *illustration 40*. De indikationer som finns vid Slottet ligger utanför samhällsområdet varför dessa inte besökts.

I Heestrand startar stenbrytning 1887, och i Slottet 1898. Brytning har skett på Kanebo, Hee och Ytterbys marker, i Tegelstrand (Kärraby), på Ulön, och vid Källviken på Hagaberget/Källviksbukten/Vadhälla (ej identifierat). Man tillverkade främst gatsten och kantsten. Utlastning har skett både från Sibirien och från Källviken, från hamnen i Slottet, Högestrand/Varvet/Långestrand, samt från nedan Makrillberget i Tegelstrand. Djuphamnar fanns i Sibirien, Tegelstrand och Långestrand. I Källviken/Sibirien (hamnen innanför Ulön/Dannemarken) skedde fortsatt utlastning av stenmaterial fram till 1980-tal.⁸⁸

Flera kranar har funnits. På Källviken har funnits ångkran. Det har också funnits flera smedjor. I Sibirien står kruthuset kvar. Enligt uppgift ska transport delvis ha skett med spårbundna trallor. I Källviken läggs stenbrytningen ner 1920. I Sibirien pågår stenbrytningen ännu på 1970-talet.⁸⁹

Slottet har varit bebott sedan 1600-talet av fiskare, och Tegelstrand uppstod under 1700-talets sillperiod. Källvik var obebott fram till mitten av 1800-talet. Här byggs 1912-1913 Bracka, en hyreskasern för stenarbetare med tolv enrumslägenheter, samt en förmansbostad. Från Källvik finns också uppgifter om kolmagasin, häststall, verkstäder, bolagsägda uthyrningsbostäder, hamnkontor, egna-hemshus uppförda av stenhuggare, bolagskontor, disponentsvillor etc.⁹⁰

⁸⁶ Länsstyrelsen Västra Götaland Informationskartan

⁸⁷ Bildarkivet i Hamburgsund 2008

⁸⁸ Bildarkivet i Hamburgsund 2008; Wingård 2010a; Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

⁸⁹ Bildarkivet i Hamburgsund 2008; Wingård 2010a; Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

⁹⁰ Wingård 2010a

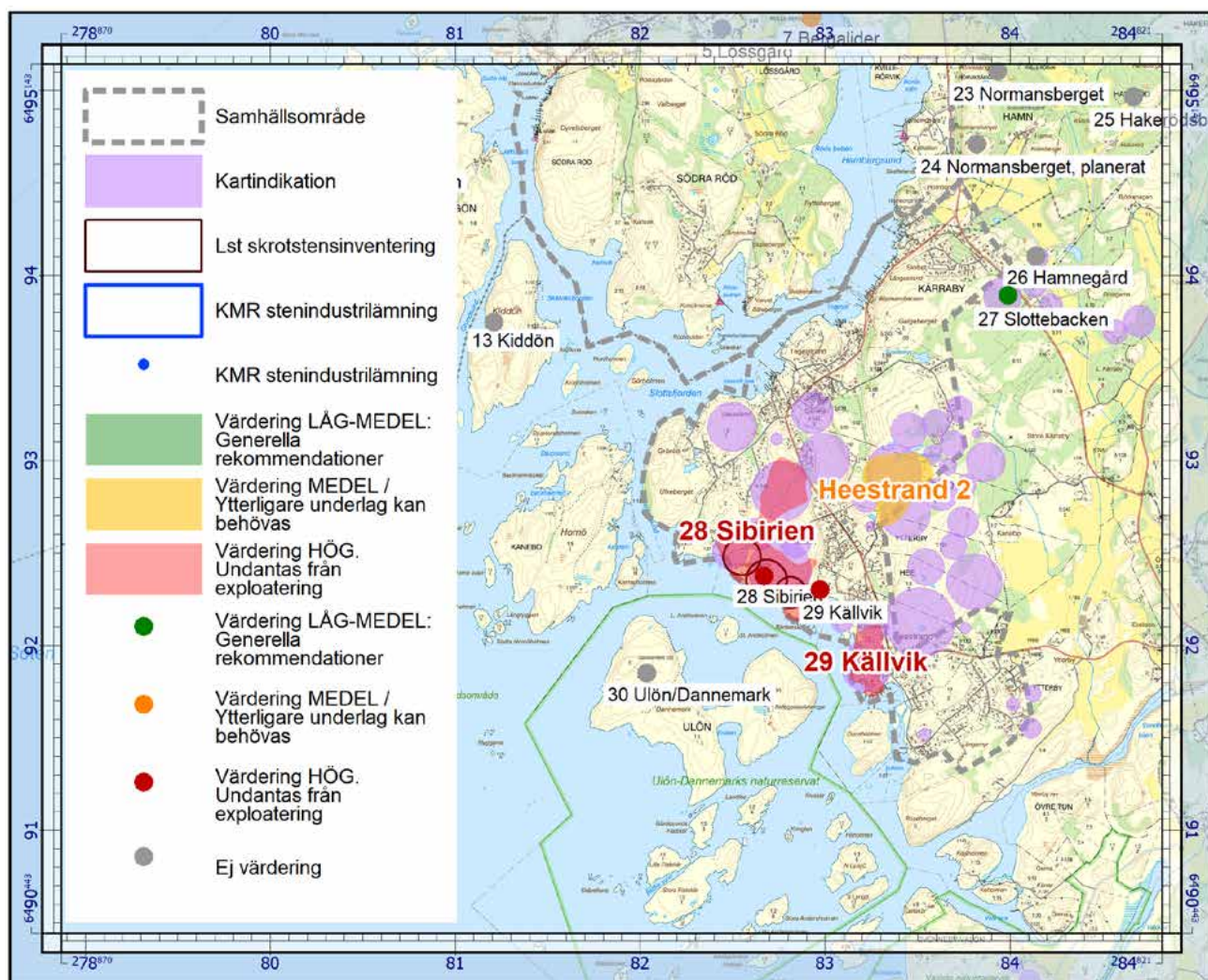

Illustration 40. Karta över området Slottet-Tegelstrand-Heestrand i Tanums kommun, med identifierade och värderade områden markerade. Se även Bilaga 8. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

Heestrand var ett livligt samhälle under stenperioden. Det fanns bland annat post, polis, flera affärer, verkstäder, pensionat och bageri. Konsum fanns både i Slottet och i Heestrand. Konsumtionsföreningen Strid bildades 1903, och affären var i drift 1906-1982. Folkets hus-föreningen startade 1925, och ett Folkets hus uppfördes 1927. Stenhuggarfackförening fanns 1896, och ungsocialistisk klubb 1908. På 1940-talet startade kvinnor föreningen Nytt och Nöje som finansierade gatubelysning, samt ordnade teaterföreställningar, maskerad och dans i Folkets hus.⁹¹

I detta område finns inga stenindustrilämningar registrerade i KML. Förutom de av Bildarkivet beskrivna brotten i Sibirien, Källviken och Slottebacken, finns ytterligare omfattande lämningar i den centrala delen av området samt öster om samhällsområdet, illustration 41.

Områdena 28 Sibirien och 29 Källvik har fått hög värdering. Områdena ingår delvis i den kommunalt utpekade kulturmiljön Heestrand, som omfattar stenbrott och bebyggelse präglad av stenindustrin. Denna miljö bör utökas till att omfatta även 28 Sibirien och 29 Källvik, samt eventuellt delar av Heestrand 2. Omfattningen, intensiteten och tidsdjupet på brytningen här är inte unik för Bohuslän,

⁹¹ Wingård 2010a; Bildarkivet i Hamburgsund 2008; Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

Illustration 41. Skrotsten inom det vidsträckta småbrottsområdet Heestrand 2.

men har få motstycken i Tanums kommun. Området är också känt och omhuldat av lokalbefolkningen.

Hamburgsund och Hamburgö

I Hamburgsund och på Hamburgö har ett urval av indikationer besökts, *illustration 42*.

Stenbrott finns på Hamburgö på 1890-talet. Runt 1890-1895 startar stenhuggeri på Jakobsö, och 1894 startar Kullgren verksamhet på Kvarnberget. Brytningsrätt till Varpets storbrott på Hamburgö ges 1895. Stenbrytning på Hamburgö har även skett på Nordgård, vid Store Myr och längs vägen ner till Sandvik. År 1897 startade verksamhet vid Bønn och Ejde. Stenbrytning startade i Amdal 1898, och storbrottsverksamhet 1899. År 1919 slogs mindre verksamheter ihop under Förenade granitindustrier, bland annat verksamheter på Ulön och Hynnö. Stenbrottet på Varpet var igång till 1930. Andelsföreningen Bohusläns kooperativa Stenindustrier u.p.a Hovenäset (gamla Bohusläns kooperativa) ombildades 1926. På 1950-talet tar de över verksamheten på Kvarnberget från Kullgrens, och arrenden fanns även på Hamburgö.⁹²

Utlastning har skett från bland annat Amdalsbryggan och från lastageplatsen inne i Hamburgsund. Varpets stenbrott hade utlastning från Sandvik. Vid Amdalsbryggan fanns en kran. På grund av att vattnet var för grunt här lastades på pråmar som fraktade ut stenen till skeppen som låg på redan. En smalspårig räls ledde från Amdalsbrottet ner till lastageplatsen. I Amdalsbrottet fanns ångkran, och i Hakerödsbrottet stod en bomkran kvar ännu 2008.⁹³ Vid Amdalsbryggan står kruthuset kvar, *illustration 43*.

⁹² Bildarkivet i Hamburgsund 2008; Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

⁹³ Wingård & Jerer 2007; Bildarkivet i Hamburgsund 2008

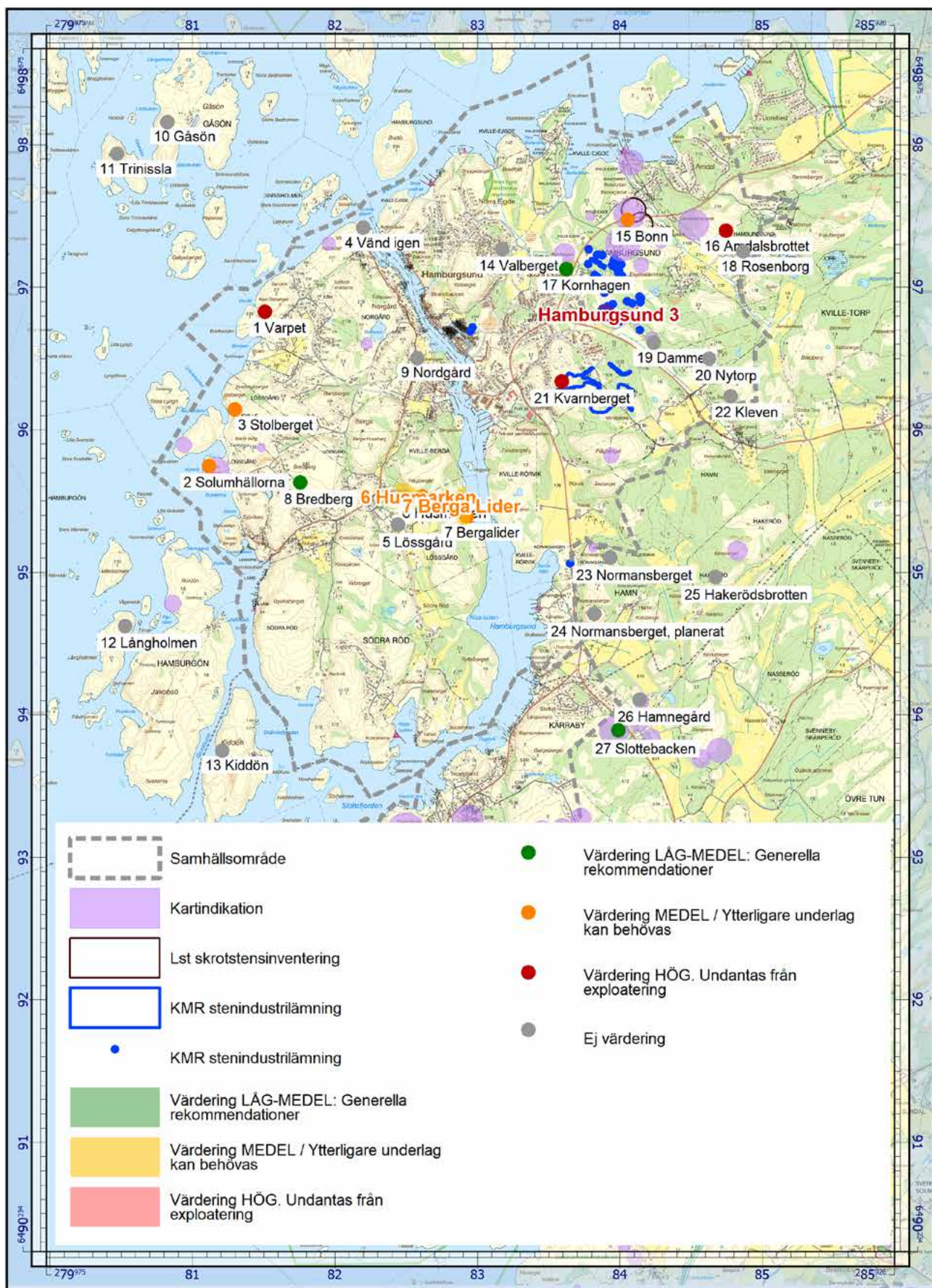

Illustration 42. Karta över Hamburgö och Hamburgsund i Tanums kommun, med identifierade och värderade områden markerade. Se även Bilaga 8. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

Illustration 43. Vid Amdalsbryggan står kruthuset kvar, med sin imponerande skyddsmur. 16 Amdalsbrottet, Tanums kommun.

Illustration 44. Detta innehållrika småbrottsområde i anslutning till verksamhetsområdet i Hamburgsund har eventuellt hög ålder. Hamburgsund 3 / Ejgde.

RESULTAT
Tanums kommun

Ejde stenhuggeriarbetarefackförening bildades 1898, och 1908 fanns ungsocialistisk klubb i Hamburgsund. Folkets hus-förening startade 1904, av medlemmar ur fackföreningen. Folkets hus uppfördes 1906-1909. En dansbana byggdes i Amdal 1913. Dansbana ska även ha funnits på Berga Lider, Hamburgö.⁹⁴

I Hamburgsund finns ett antal stenbrottslämningar redan registrerade, framför allt på Kvarnberget samt nordost om Hamburgsunds verksamhetsområde, *illustration 44*. Ytterligare kartindikationer finns främst i nordost kring storbrotten vid Bønn och Amdal, men dessa brott är redan kända, genom exempelvis Bildar-

⁹⁴ Bildarkivet i Hamburgsund 2008; Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

Illustration 45. Mindre småbrottsområde i de inre delarna av Hamburgö. 6 Husmarken, Tanums kommun.

kivets arbete. På Hamburgö finns inga stenbrottslämningar registrerade. Endast ett fåtal kartindikationer har tillkommit utöver de som redan är kända genom Bildarkivets försorg. Arkivmaterialet visar dock att det bör finnas ytterligare lämningar på öns västra och norra delar.

De områden som givits en hög värdering är Amdal, Kvarnberget och Varpet. Amdalsbrottet ingår tillsammans med Bønn, Kornhagen och de registrerade lämningarna öster om verksamhetsområdet i en till ytan omfattande och innehållsmässigt komplex miljö. Det kan troligen vara svårt att skydda hela området, men delar av det bör erhålla något slags skydd. Kvarnberget är redan starkt påverkat av utförda exploateringar, och ytterligare planer för området finns redan. I den mån det är möjligt kan delar av området skyddas i den fortsatta planprocessen. Varpet bör omfattas av något slags skydd. Även kruthuset vid Amdalsbryggan är bevarandevärt.

Fjällbacka

I Fjällbacka har ett urval av kartindikationer besökts, *illustration 46*.

Första belägg för stenbrytning i Fjällbacka är från 1898 då det finns stenhuggarfackförening. Storbrott startar 1899. Stenhuggeri startar på Kvarnberget kring 1900, och en informant minns stenhuggare ovanför Mörhult på 1940-talet. Djuphamn för utskeppning fanns vid Skäret i Mörhult. När Kullgrens Enka 1903 tar över brytningen i Mörhultsbergen anlade de vägarna över Källvikshöjden, samt fyllde igen innanför Skäret och anlade stor kaj för stenupplag och lastning. "Lotsebukten" fylls ut för hamn omkring 1900 då stenhuggeri startar på Kvarnberget.

En kraftig befolkningsökning sker i samband med att stenindustrin tar fart kring förra sekelskiftet, vilket syns bland annat i flera nybyggnationer i Mörhult. Många hus är bebodda av stenhuggare kring år 1900. Äldsta kända hus uppförda av stenhuggare finns på Lersten respektive Ödsmål, och är uppförda 1888 och 1890. Stenhuggare bor i Fjällbacka, Sälvik och Mörhult på 1940-talet.⁹⁵ Ungsocialis-

⁹⁵ Wingård 2011; Bohusläns museum 1991

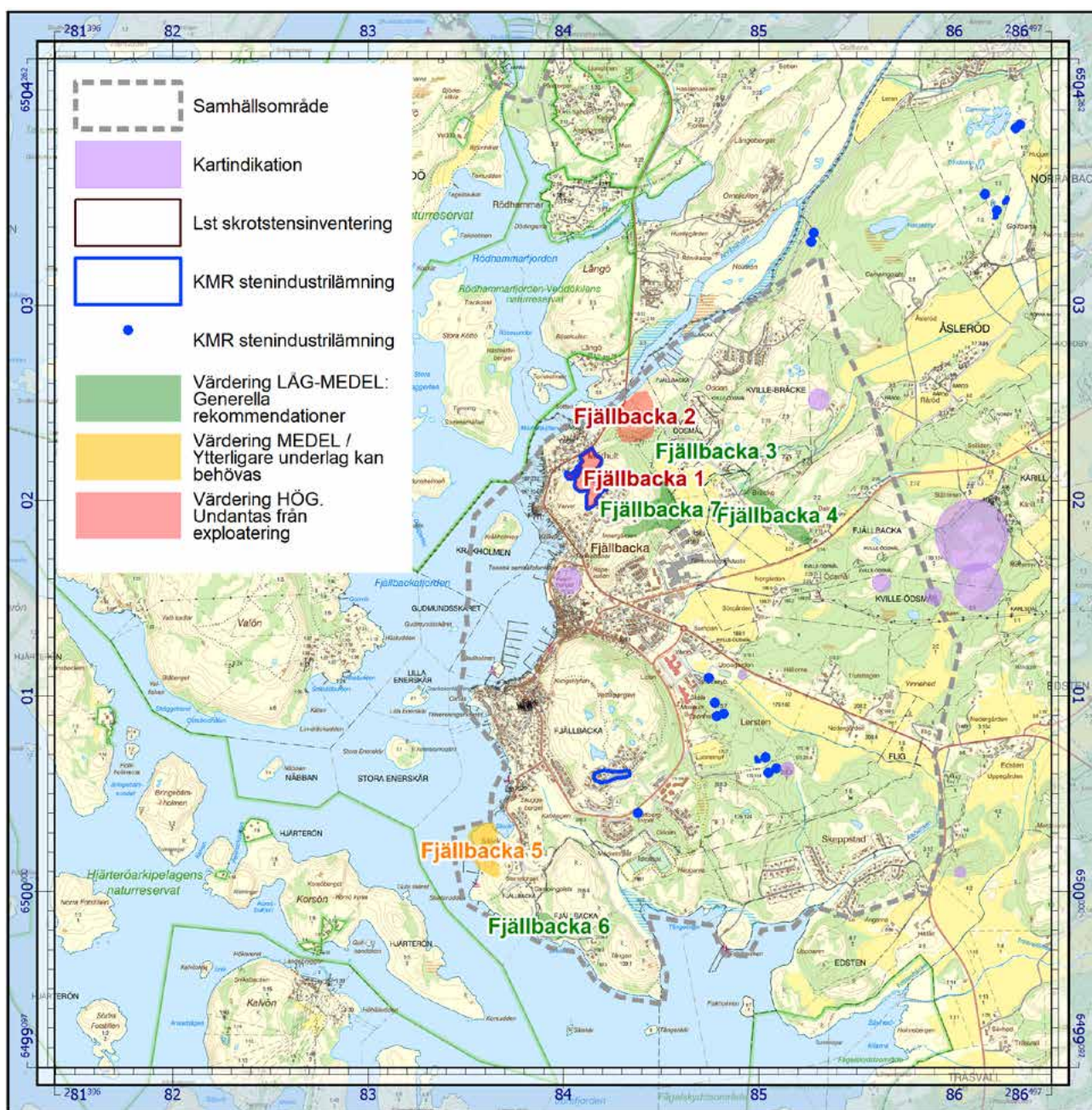

Illustration 46. Karta över Fjällbacka i Tanums kommun, med identifierade och värderade områden markerade. Se även Bilaga 8. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

tisk klubb fanns 1909, och Folkets hus uppfördes 1902.⁹⁶

Ett mindre antal stenindustrilämningar finns registrerade i KMR inom området – på Vetteberget, vid Lunnemyren samt på Källvikshöjden. Omfattande stenbrytning har också skett vid Mörhult i norr, samt öster om Källvikshöjden och vid Bredvik i söder. Utöver detta finns ytterligare områden med mer småskalig stenbrytning. Ett mycket omfattande stenbrottsområde finns öster om samhället, inom Kville-Ödsmål. I övrigt är indikationerna glesa i kartmaterialet.⁹⁷

Inom samhällsområdet är det området kring Källvikshöjden-Mörhult (Fjällbacka 1 och 2) som står ut, *illustration 47*. Stora delar av detta område är redan bebyggt inom den kommunalt utpekade kulturmiljön Fjällbacka. Kulturmiljön avser

⁹⁶ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur; Börjesson Liljas 2020; Wingård 2011

⁹⁷ Länsstyrelsen Västra Götaland Informationskartan

Illustration 47. Inom Fjällbacka 1 / Källvikshöjden finns rikligt med lämningar efter omfattande småbrottsverksamhet, bland annat arbetsytor och flera sammanhängande vägbankar.

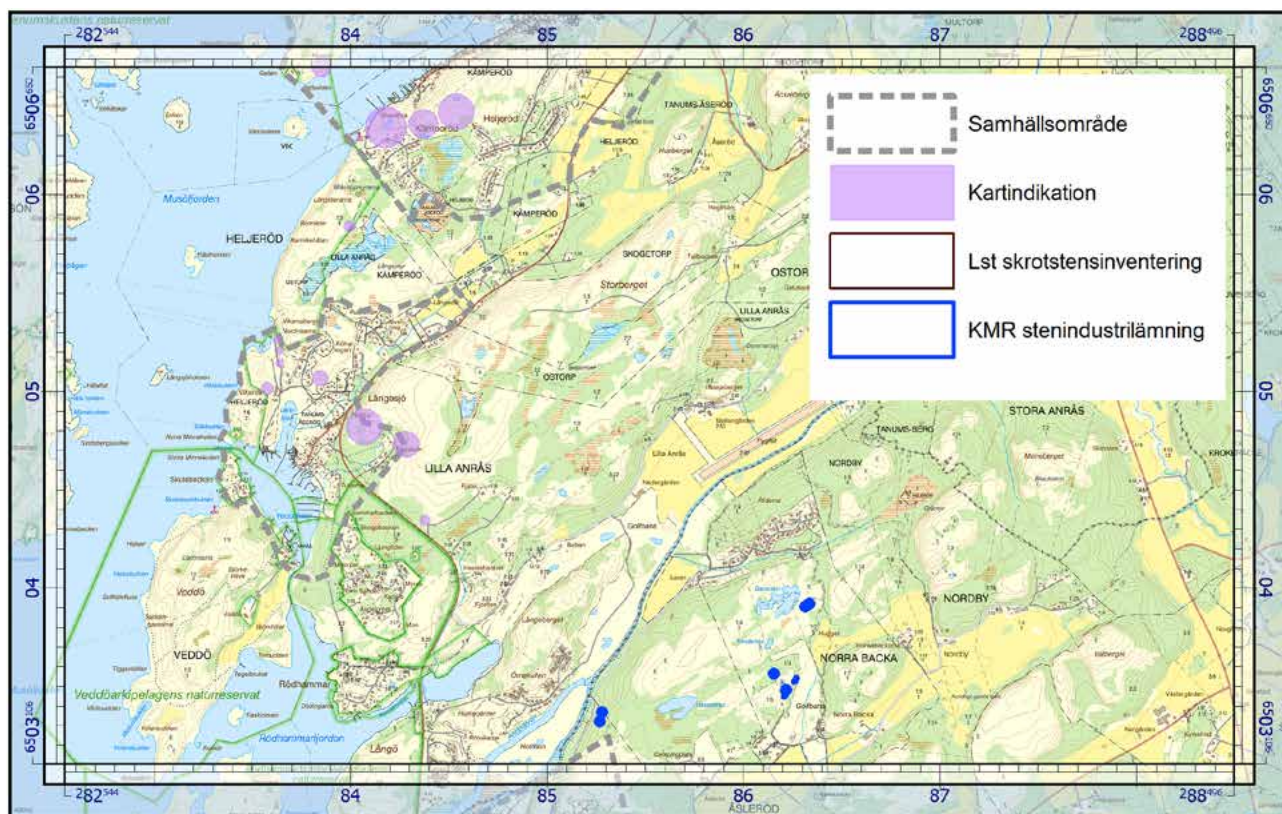

Illustration 48. Karta över området Långesjö i Tanums kommun, med resultaten från kartstudierna inlagda. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

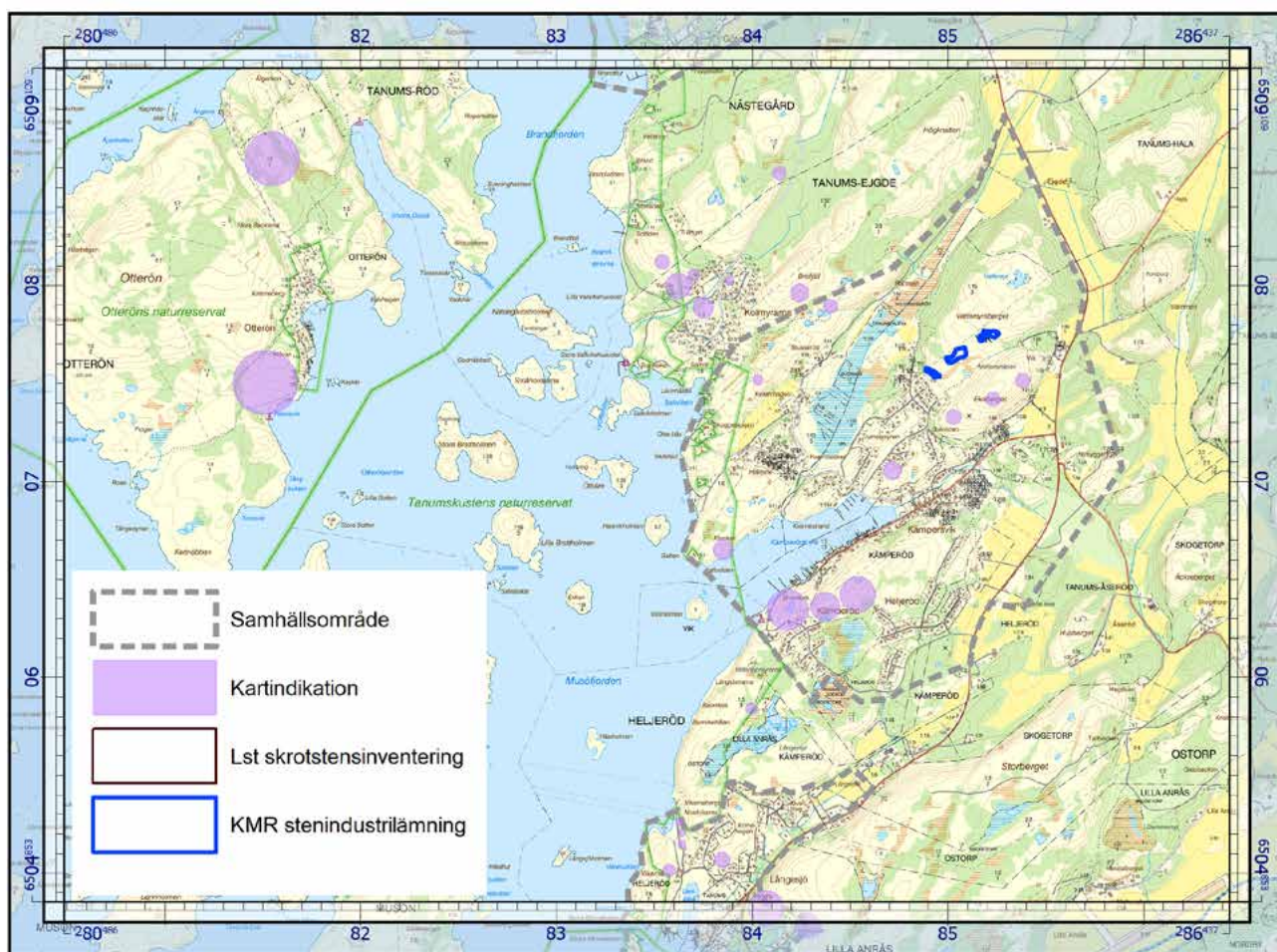

Illustration 49. Karta över området Kämpersvik i Tanums kommun, med resultaten från kartstudierna inlagda. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

Illustration 50. Dokumentation av brottyta inom L2018:1327 på Vikshöjden, Kämpersvik, 2018.

fiske och sjöfart, men det vore lämpligt att även infoga stenindustri. Området ligger också strax norr om riksintresset Fjällbacka, vilket avser ett välbevarat kustsamhälle. Det skulle kunna vara lämpligt att utöka detta till att omfatta även stenindustrilämningarna. Även kruthuset vid Sälvik är bevarandevärt (Fjällbacka 5).

Långesjö

Inga besök har gjorts i Långesjö, då detta inte var ett prioriterat område, *illustration 48*.

Inga stenindustrilämningar finns registrerade i KMR inom området. Att stembrytning ägt rum här står dock klart redan när man passerar längs landsvägen. Mer omfattande brytning tycks ha skett främst öster om vägen, men indikationer finns även inne i bebyggelsen.

Kämpersvik

Inga besök har gjorts i Kämpersvik, då detta inte var ett prioriterat område, *illustration 49*.

Möjligen har det bedrivits stenhuggeri i Kämpersvik åtminstone sedan 1880-talet, och hela samhället har vuxit fram som en konsekvens av denna industri.⁹⁸ Bevarade arrendekontrakt gällande stenhuggeriverksamhet på gårdarna i Vik var giltiga under perioden 1900-1934.⁹⁹ Stenhuggarfackförening fanns år 1900, och 1908 fanns ungsocialistisk klubb.¹⁰⁰ Folkets hus-förening grundades 1914, och ett Folkets hus uppfördes på 1920-talet.¹⁰¹ Kullgrens Enka AB verkar ha etablerat sig i Kämpersvik kring 1800-talets slut. Stenindustrin utgjorde huvudnäring fram till nergången på 1930-talet.

Mer omfattande stembrytning verkar – utifrån kartstudier – ha skett främst i den sydvästra delen av området vid Kämperöd, men även på Ekeberget samt kring Kolmyrarna norr om samhällsområdet har stembrytning ägt rum.

⁹⁸ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

⁹⁹ Landsarkivet i Göteborg, Kullgrens Enka AB - GLA/COO37:01. Volym F3:1-30 Kontrakt.

¹⁰⁰ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

¹⁰¹ Wingård & Jerer 2008; Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

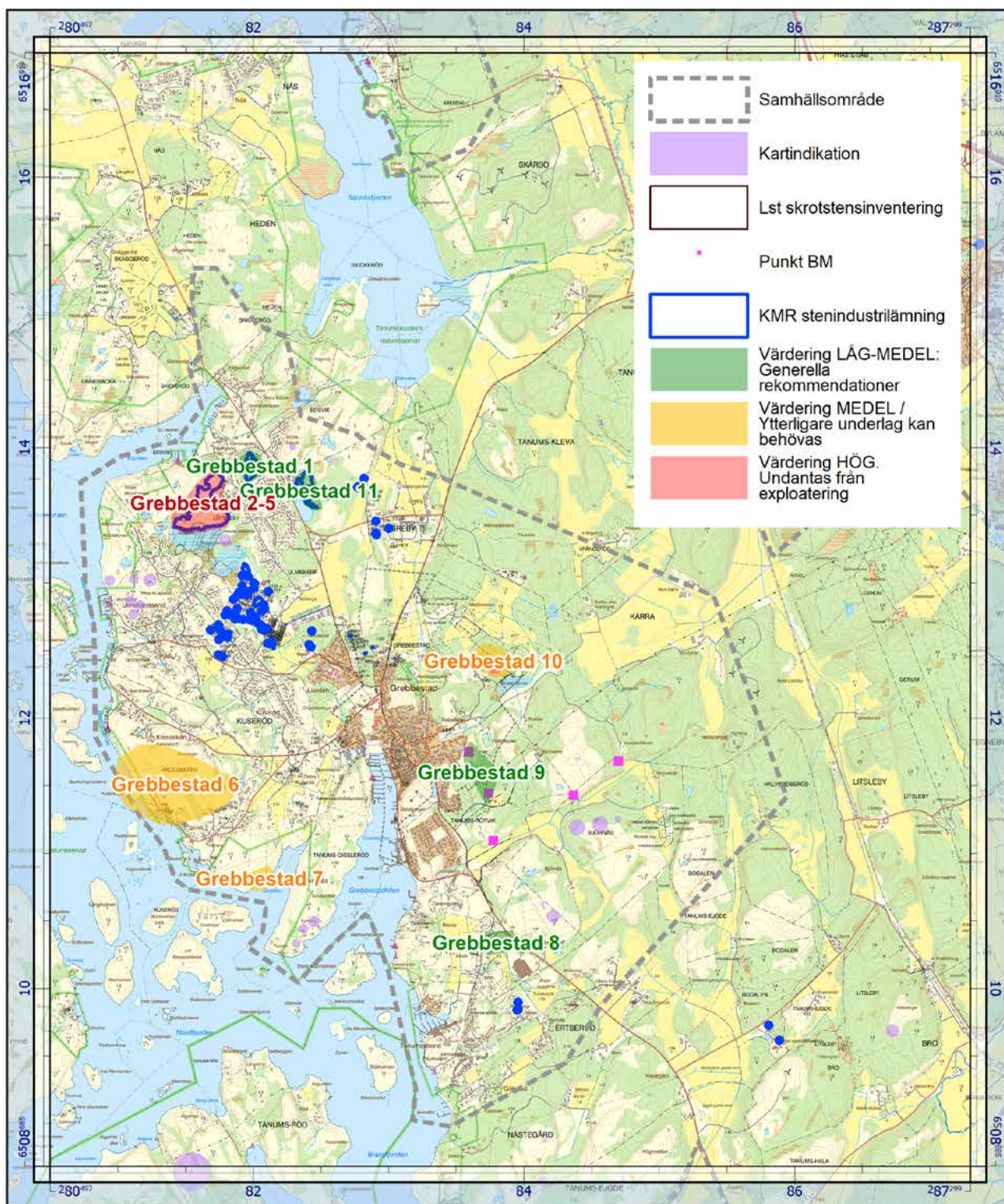

Illustration 51. Karta över Grebbestad i Tanums kommun, med identifierade och värderade områden markerade. Se även Bilaga 8. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997; Rolöf & Nordell 2020. © Lantmäteriet.

Vid Vikshöjden registrerades ett antal stenbrottslämningar vid en utredning 2018, illustration 50. Inom L2018:1331 gjordes ett försök att med lichenometri datera stenbrottslämningarna, det vill säga man mäter långlivade lavars diameter och får på så vis ett mått på deras ålder. Resultatet antyder att stenbrottet övergavs

Illustration 52. Vägbankar och skrotstenshögar inom storbrottsområdet i den omfattande miljön Grebbestad 2-5 / Ulmekärr vid Kuserödsmyren.

omkring år 1913.¹⁰² Lavdatering ska alltid ses som en minimal datering av en lämning, men dateringen av det aktuella stenbrottet förefaller vara rimlig.

Grebbestad

I Grebbestad har ett urval av kartindikationer besökts, *illustration 51*.

Stenhuggeriföretag etablerade sig i Grebbestad från 1890-tal. År 1900 fanns 40 stenhuggerier i Tanum och Grebbestads kyrkobokföringsområden, med över 230 anställda. Brytning bedrevs bland annat på Otterön, Björnås, Rörvik och Greby (vid Brattåstjärnet). Fackförening bildades 1898. Stenindustriarbetareförbundets avd 124 Grebbestad har protokoll från åren 1936-1969, vilket tyder på att viss verksamhet pågått förhållandevis sent.¹⁰³

I Ulmekärr är industriverksamhet igång 1899.¹⁰⁴ Kring 1900 hade Fjellbacka stenhuggeri arrende med flera markägare kring Ulmekärr. Dessa tas sedan över av Kullgrens Enka AB.¹⁰⁵ Även G A Andersson och A & J Tobisson hade arrenden på Ulmekärr.¹⁰⁶ Utskeppning från Ulmekärr har skett via Kullgrensbryggan och bryggan Storsten; levande namn än idag. Avtal för utskeppning finns mellan Fjellbacka Stenhuggeri och Edvard Bock 1902 vid gamla konservfabriken vid Krossekärr, samt för AB Bohuslänska Granitkompaniet vid Edsviken från 1909.¹⁰⁷

I nordvästra delen av samhällsområdet – inom fastigheten Ulmekärr – finns en stor mängd stenindustrilämningar registrerade i KMR, och även i söder finns

¹⁰² Toreld 2019 samt däri anförd litteratur

¹⁰³ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur; Östlund & Jacobsson 2017; Hedängklev 2001

¹⁰⁴ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

¹⁰⁵ Öbrink, Swedberg & Östlund 2007

¹⁰⁶ Östlund & Jacobsson 2017

¹⁰⁷ Öbrink, Swedberg & Östlund 2007; Landsarkivet i Göteborg, AB Bohuslänska Granitkompaniet – GLA/COO37:13 Volym 2 1880-1942

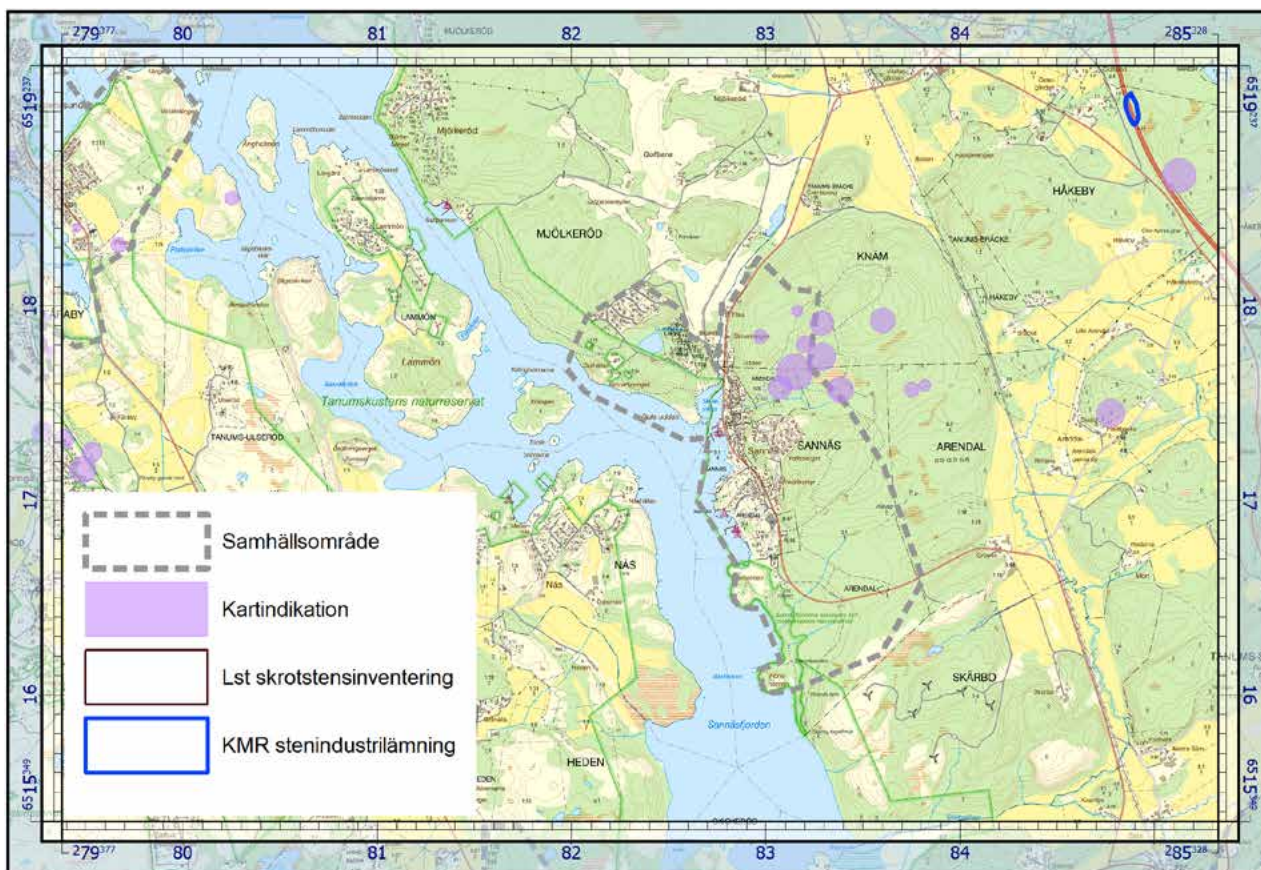

Illustration 53. Karta över området Sannäs i Tanums kommun, med resultaten från kartstudierna inlagda. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

ett par enstaka registreringar. Inom tidigare inventerade ytor inom Grebbestad östra – bland annat inom Björnås och vid Brattåstjärnet – finns noteringar om omfattande stenindustrilämningar, men inget av detta är registrerat i KMR. I utredningsrapporten¹⁰⁸ finns en del av dessa iakttagelser markerade på karta, dessa redovisas på illustration 51. Notera att de flesta av dessa inte sammanfaller med våra noteringar gjorda utifrån kartstudier, något som med stor sannolikhet är allmänt representativt i den mening att det verkliga antalet stenbrott vida överstiger de som kan identifieras i kartstudier. Även på Svinnäs, som också är utredd tidigare¹⁰⁹, bör det att döma av kartstudierna finnas stenindustrilämningar.

En hel del av spåren efter stenindustrin i Ulmekärr har redan exploaterats bort. Det stora området med lämningar från såväl småbrott som storbrott som finns norr om Kuserödsmärgen (Grebbestad 2-5) är både storslaget och välbesökt, och bör undantas från exploatering, illustration 52. Merparten av lämningarna på Otterön ligger troligen inom naturskyddat område.

Sannäs

Inga besök har gjorts i Sannäs, då detta inte var ett prioriterat område, illustration 53.

Stenindustrin startade i området omkring 1890, och storbrott togs upp 1899. Sten togs ut vid Mjölkeröd, Dammen, Arendal, Bräcke och Skärbo, och det tillverkades bland annat kantsten. Åren 1917-1918 bodde 400 personer i Sannäs, varav cirka en fjärdedel var stenhuggare. År 1897 startar fackförening i Sannäs. Syföreningen

¹⁰⁸ Rolöf & Nordell 2020

¹⁰⁹ Claesson 2016

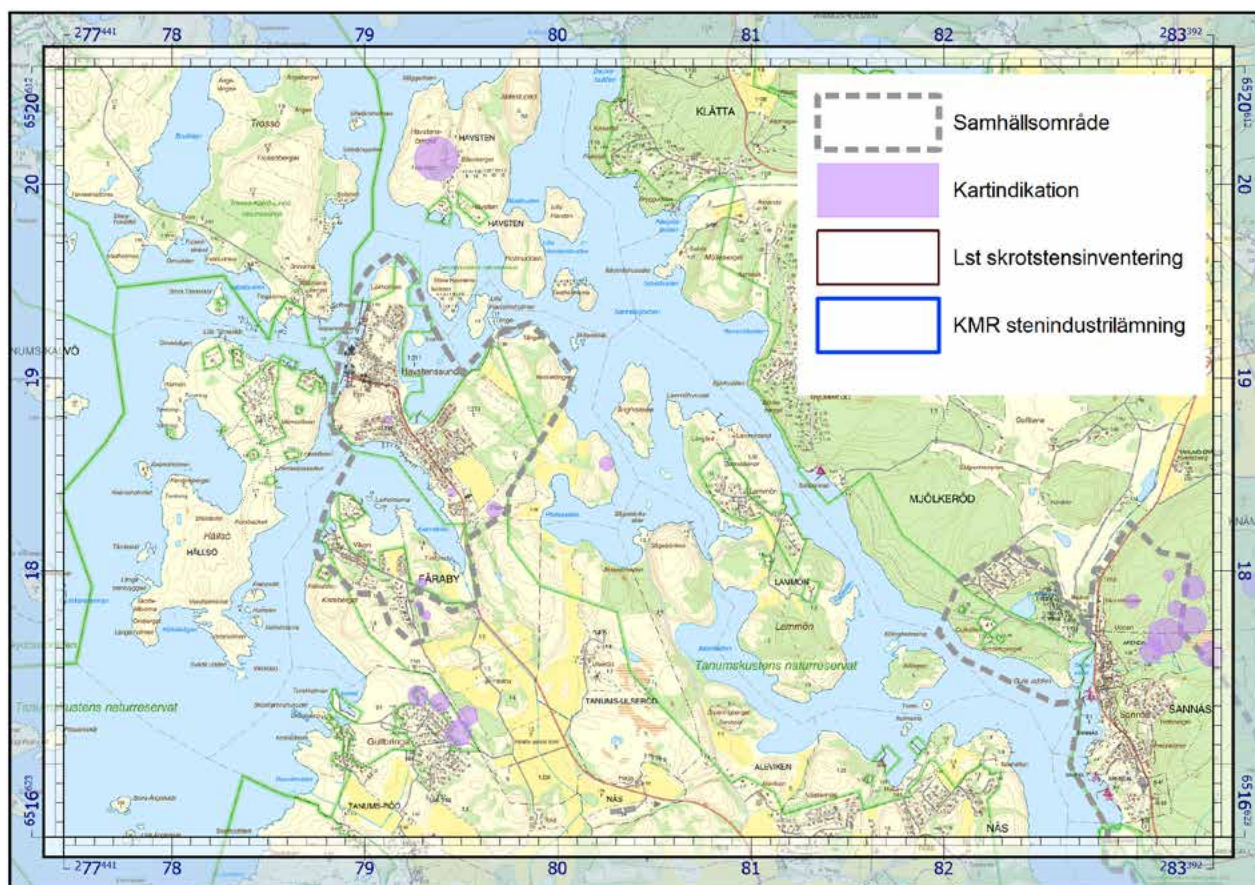

Illustration 54. Karta över området Havstensund i Tanums kommun, med resultaten från kartstudierna inlagda. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

Måsen fanns på 1920-talet, och startade 1938 Föreningen Samarbete Sannäs.¹¹⁰ Folkets hus uppfördes på 1930-talet.¹¹¹ Intill detta fanns även en dansbana.

År 2004 utfördes en förstudie i Sannäs, i ett tidigt skede i planprocessen inför byggnation på Sannäshöjd. Vid detta arbete påträffades stenindustrilämningar inom planområdet, vilka dock inte registrerades i KMR. Lämningarna utgjordes av småbrott där kantsten framställdes, och bedömdes vara från före andra världskriget, eventuellt från före 1920-talet.¹¹² Dessa stenbrott är inte synliga på ekonomiska kartan från 1930-talet, vilket stärker bilden av dem som ålderdomliga. De kartindikationer som framkommit finns strax norr och nordöst om detta område, dessa stenbrott är synliga på såväl ekonomiska kartan från 1930-talet (de västliga) som på ortofoto från 1960.¹¹³ Dessa ytor finns inom fastigheterna Bräcke och Arendal. Några indikationer i kartorna har däremot inte hittats kring Mjölkeröd eller Skärbo, men stenindustrilämningar bör alltså finnas även inom dessa fastigheter.

De kvarvarande stenindustrilämningarna inom Bräcke och Arendal bör få kvarligga. Om detta inte är möjligt bör ett borttagande föregås av fördjupade arkivsökningar och dokumentationer. Inom samhällsområdets södra delar finns inga kartindikationer. Detta innebär att det troligen inte finns några storbrott eller större områden med småbrott inom dessa ytor. Enstaka mindre brottytor kan

RESULTAT
Tanums kommun

¹¹⁰ Wingård 2010b; Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

¹¹¹ Muntligen Claes G Hansson 220207

¹¹² Swedberg 2004 Förstudie Sannäs

¹¹³ Länsstyrelsen Västra Götaland Informationskartan

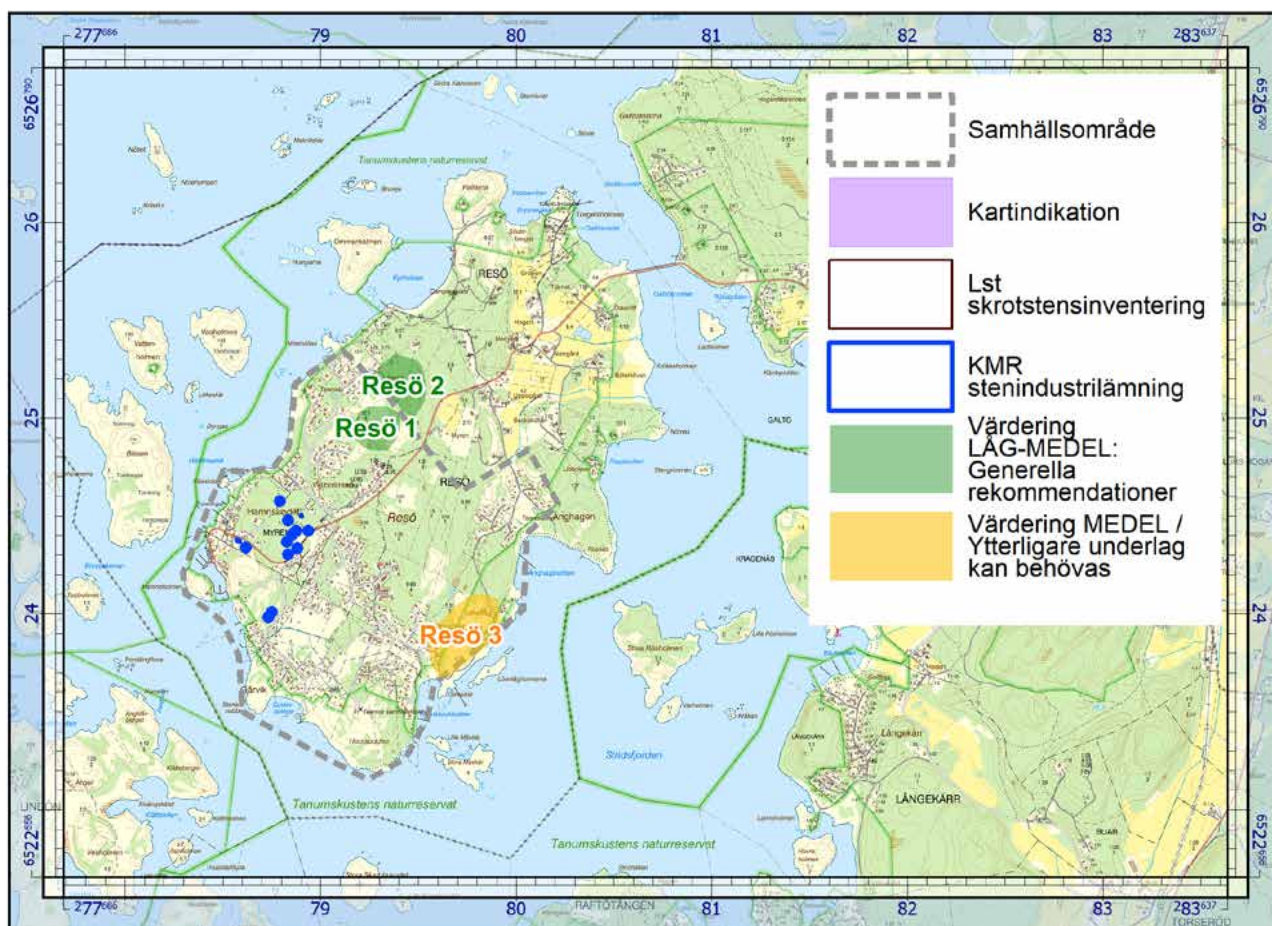

Illustration 55. Karta över Resö i Tanums kommun, med identifierade och värderade områden markerade. Se även Bilaga 8. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

RESULTAT Tanums kommun

inte uteslutas. Området ligger också strax intill riksintresset Sannäs, vilket avser ett välbevarat kustsamhälle. Det skulle kunna vara lämpligt att utöka detta till att omfatta även stenindustrilämningarna.

Havstenssund

Inga besök har gjorts i Havstenssund, då detta inte var ett prioriterat område, illustration 54.

Orten var livaktig och växte starkt mellan 1870 och 1910, bland annat till följd av ett specialiserat ostron- och hummerfiske. År 1860 bodde 24 personer i Havstenssund, år 1900 hade befolkningen ökat till 127. Bland annat nämns flera affärer, konserverfabriker, samt båt- och segelmakare; stenindustri nämns inte som typisk näring. Första belägg för stenbrytning är från 1905. Konsum bildades 1914, och Folkets hus uppfördes 1947.¹¹⁴

Inom själva samhällsområdet är indikationerna små i det äldre kartmaterialet, detta skulle kunna peka på att den stenbrytning som ägt rum sker tidigt, eller att den är småskalig. Kullgrens Enka etablerar stenbrytning på Havsten norr om Havstenssund 1905. Dessa brott syns på såväl ekonomiska kartan från 1930-talet som på ortofoto från 1960. Söder om samhällsområdet finns uppgifter om stenbrytning på Fåraby och Gullbringa, några ytor är väl synliga på ekonomiska kartan

¹¹⁴ Wingård 2009; Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

från 1930-talet.¹¹⁵ Arbetet här ska enligt uppgift ha letts av stenhuggarbasen Larsson från Havstenssund.¹¹⁶ En enkel stenkaj varifrån sten skeppats ut ska fortfarande vara synlig i Gullbringa.¹¹⁷ Det mesta av lämningarna på Havsten och i Gullbringa kan vara belägna inom naturskyddat område, varför de bör vara skyddade från exploatering tills vidare.

Resö

Fältbesök har gjorts vid samtliga kartindikationer inom samhällsområdet, *illustration 55*.

På Resö förekommer inga storbrott; alla identifierade ytor utgörs av små och halvstora småbrott. Stenbrytning i någon slags industriell skala har dock förekommit, vilket om inte annat förekomsten av fackföreningen pekar på. Utlastning kan ha skett från Rössnäs, Lönntåg och Lasteplan. När stenbrytning startade är inte känt, men fackföreningen Resö Stenhuggare startade 1899. Före stenindustrin fanns bebyggelsen på Resö endast i nordost. Enligt församlingsboken från 1897-1914 bodde stenhuggare – samt tegelbruksarbetare och fiskare – på Torgelsholmen.¹¹⁸ Det finns muntliga uppgifter om att de som högg sten på Resö var fiskare som högg sten endast som bisyssla och för husbehov, vilket motsägs av såväl närvaro av fackföreningen som den industriella brytningen. Kunskap om stenbrytning kan ha levt kvar på ön och använts till husbehov längre fram; det kan vara detta som informanter minns.

År 2012 utfördes en arkeologisk utredning på den sydvästra delen av Resö, varvid ett antal mindre stenbrott registrerades. Dessa är av liknande karaktär som området Resö 1.¹¹⁹ Samtliga områden kan vara från förkrigstid, men en del uttag är säkert yngre.

På Resö finns en intresserad samhällsförening, och från fackföreningen finns protokoll. Detta bidrar till att värderingarna av de tre områden som besökts på Resö blir ganska likartade. Området Resö 3 skiljer dock ut sig från de övriga: Ett relativt stort område med små uttag, fantastisk utsikt över havet, samt identifierade vägräfflor – inte helt vanligt förekommande, *illustration 56*. Om något av områdena på Resö kan undantas från exploatering bör det vara detta.

Överby

Inga besök har gjorts i Överby, då detta inte var ett prioriterat område, *illustration 57*.

Under 1896-1900 etablerar sig flera stenföretag i området.¹²⁰ De kartindikationer som finns i Överby är främst synliga på ekonomiska kartan från 1930-talet, men ett parti i öster är synligt även på ortofoto från 1960.¹²¹

År 2005 utfördes en arkeologisk förundersökning inom delar av området, varvid ett område med stenindustrilämningar (L1960:2990) delvis dokumenterades. Bedömningen gjordes att lämningarna bör vara från före andra världskriget, och

RESULTAT

Tanums kommun

¹¹⁵ Länsstyrelsen Västra Götaland Informationskartan

¹¹⁶ Muntligen Margareta Nilsson 211023

¹¹⁷ Muntligen Göran Gellerstedt 210323

¹¹⁸ Wingård 2016; Muntligt Sture Lind 210305; Östlund 2012

¹¹⁹ Östlund 2012

¹²⁰ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

¹²¹ Länsstyrelsen Västra Götaland Informationskartan

Illustration 56. Småbrottsområde på den sydöstra sidan av ön. Resö 3, Tanums kommun.

en yta bedömdes härstamma från 1800-talet.¹²² Gränsen mellan Strömstads och Tanums kommuner går i sick-sack i detta område och stenbrytning har skett på båda sidor. Söder om Överby, vid Holma strand (i Strömstad kommun), finns ytterligare registrerade stenindustrilämningar. Även norr om, också i Strömstads kommun, finns lämningar efter stenindustrin inom och i anslutning till Orrevik-skilens naturreservat, dessa är inte registrerade i KMR.

Stora delar av stenindustrilämningarna i Överby inom Tanums kommun är dessvärre redan bortexploaterade; detta innebär att de som finns kvar bör få kvarligga. Om detta inte är möjligt bör ett borttagande föregås av fördjupade arkivsökningar och dokumentationer, vilka helst bör ta ett samlat grepp om lämningarna på ömse sidor kommungränsen.

Tanumshede-Världsarvsområdet

Här har fältbesök gjorts, inom såväl samhällsområdet som Världsarvsområdet – vilka är delvis överlappande, *illustration 58*. Besök har gjorts vid alla kartindikationer, men registrering har endast gjorts av lämningar påträffade inom Världsarvsområdet. Undantag gjordes för stenbrottet vid Prästesäm, på uppmaning av länsstyrelsen. Sex lokaler var registrerade sedan tidigare, varav två inom Världsarvsområdet.

Som en följd av fältbesöken har inte mindre än 33 lokaler nyregistrerats, och en tidigare registrering i Slängebergen (L1967:4149) har justerats avseende beskrivning och utbredning. I *Bilaga 5* finns en lista över dessa samt vilka områden de ingår i. Stenindustrilämningarna vid Orrekläpp var kända av oss sedan tidigare, övriga är så att säga nyfynd även om flera var kända av privatpersoner. Storbrotten vid Tanum 3 / Prästesäm respektive Tanum 14 / Korndalen fick vi kännedom om via en informant, och ytterligare en informant hade kunskap om det tidigare registrerade stenbrottsområdet i Tanum 15 / Slängebergen. Någon indikation på

¹²² von der Luft & Swedberg 2005

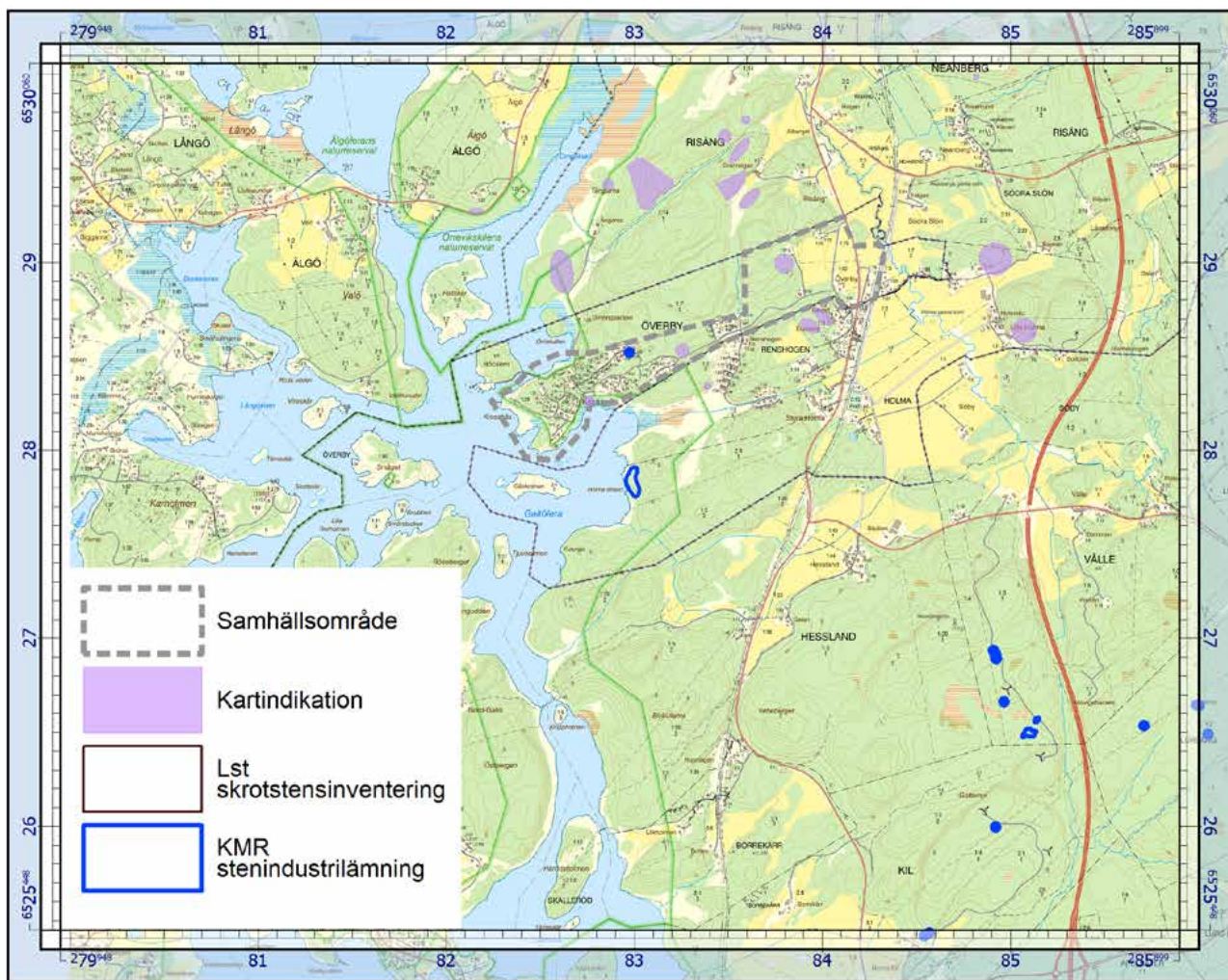

Illustration 57. Karta över området Överby i Tanums kommun, med resultaten från kartstudierna inlagda. Även resultaten från angränsande område i Strömstad kommun redovisas. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

RESULTAT
Tanums kommun

industriell stenbrytning förekommer inte inom själva samhällsområdet.

De olika stenbrotten uppvisar en stor variation, från enstaka små uttag till komplexa lämningar som täcker stora ytor. Ett par platser som inte fått hög värdering förtjänar att nämnas som exempel: Vid Tanum 17 / Fossums kvarn finns förutom lämningar efter kvarnverksamheten även ett antal små stenbrott. För kvarnen finns kartbelägg redan från 1694. Hur gamla kan stenbrotten vara? Kan det vara möjligt att man brutit sten här till de olika konstruktionerna i kvarn- och byggnadssten? Eller är brotten upptagna i senare tid för att förse gårdarna intill med byggnadssten? I andra änden av skalan har vi ett stenbrott på Gerum öster om E6, Tanum 18. Här har vi uppgifter om att sten – sannolikt block – tagits ut så sent som på 1960-talet.¹²³

Nedan presenteras de stenbrott vi gett en hög värdering.

Prästesäm (Tanum 3)

Stenbrottet är väl synligt på såväl ekonomiska kartan från 1930-talet, som på ortofoto från 1960.¹²⁴ Brytning ska ha skett på 1950-talet, och utlastning ska ha skett

¹²³ Muntligen Ulf Andersson 211028

¹²⁴ Länsstyrelsen Västra Götaland Informationskartan

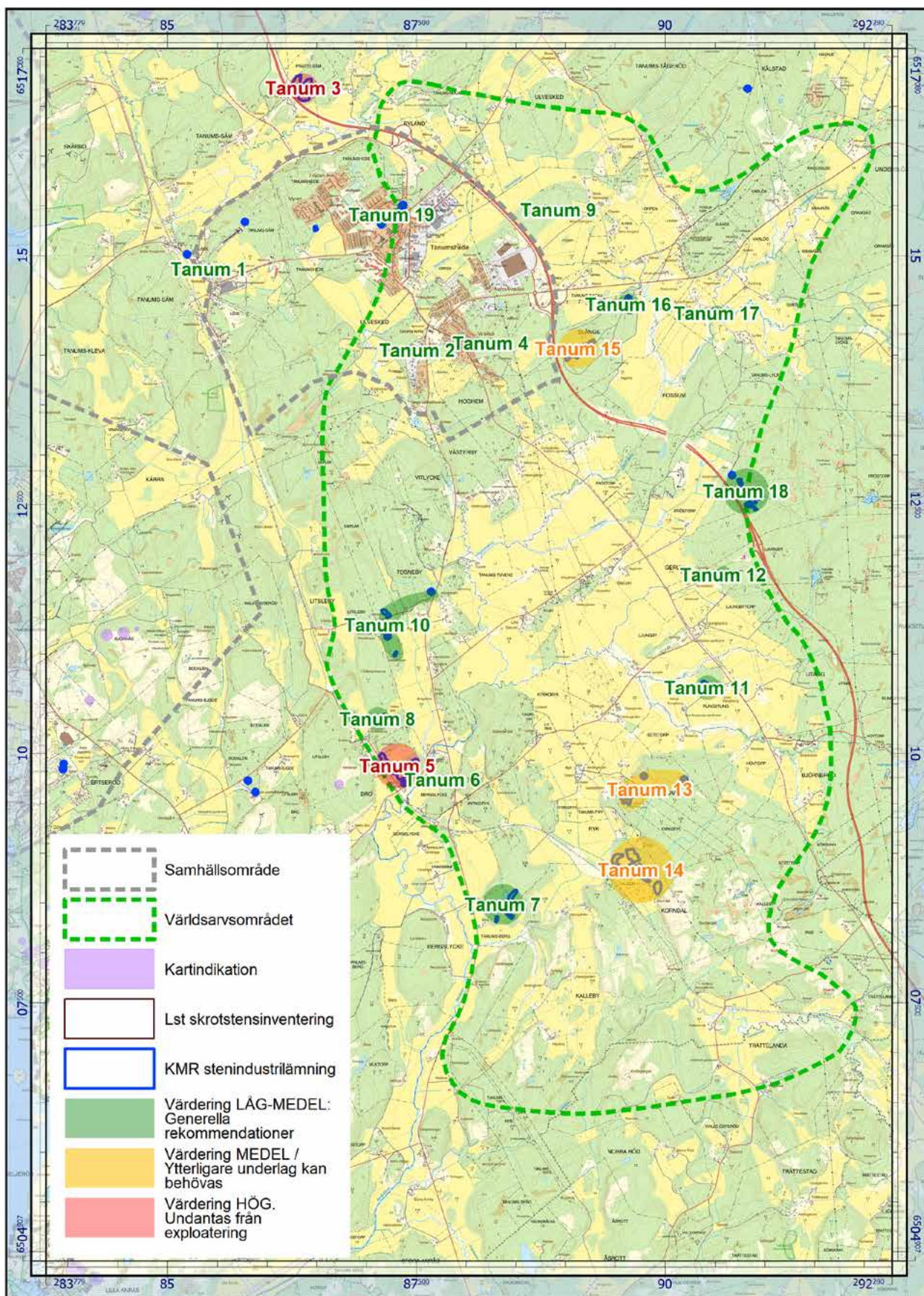

Illustration 58. Karta över Tanumshede och Världsarvsområdet, med identifierade och värderade områden markerade. Se även Bilaga 8. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

Illustration 59. Ett kvarsittande borr och en kvarliggande tryckluftsledning, Tanum 3 / Prästesäm.

till Sannäs.¹²⁵ Från 1937 finns ett fotografi från Prästesäm på en stenkross. Ett arrendekontrakt finns dock redan från 1897.¹²⁶ De mer småskaliga inslagen i miljön bör härröra från denna period. Att detta är ett brott som varit i drift fram i tiden vittnar också kvarliggande utrusning om, bland annat tryckluftsledningar. Inom området finns över huvud taget många intressanta detaljer att upptäcka, *illustration 59*.

På Prästesäm fanns en hyreskasern, "Baracken", där stenhuggare bodde åtminstone 1923-1941¹²⁷, denna låg där nuvarande E6 går. I områdets södra del fanns Skytteföreningens festplats med dansbana, i drift cirka 1920-1950. Notera att det i detta parti växer några av de största enar vi någonsin sett; de omnämns även i en artikel om den före detta festplatsen från 1969.¹²⁸ De verkar inte vara uppmärksammade av länsstyrelsens naturvårdsenhet.

Orrekläpp (Tanum 5) och Emelieborg (Tanum 8)

I Orrekläpp startade stenbrytning efter invigningen av Bohusbanan 1903. I församlingsböckerna kan man se att flera stenhuggare flyttar in med start från 1907.¹²⁹ Fackförening finns från 1908.¹³⁰ Eventuellt är det Aktiebolaget Bohuslänska Granitkompaniet som startar brytningen; från 1912 finns belägg för att bolaget är aktivt här.¹³¹ Bohuslänska Granitkompaniet köps upp av Kullgrens Enka 1958¹³²;

¹²⁵ Muntligen Inger Hansson 180204 och Dick Johansson 210318 mfl

¹²⁶ Landsarkivet i Göteborg, Kullgrens Enka AB, GLA/COO37:01 F2:10

¹²⁷ Tanums kyrkoarkiv, Församlingsböcker, SE/GLA/13545/A II a/1 (1900-1920)

¹²⁸ Hansson & Johansson 2019 Prästesäms festplats (manus)

¹²⁹ Tanums kyrkoarkiv, Församlingsböcker, SE/GLA/13545/A II a/1 (1900-1920)

¹³⁰ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

¹³¹ Lantmäterimyndigheternas arkiv 14-tan-avs37 1912

¹³² Landsarkivet Göteborg, AB Bohuslänska Granitkompaniet - GLA/COO37:13

Illustration 60. Ett småbrott inom Tanum 8 / Emelieborg, strax norr om Orrekläpp.

Illustration 61. Skrotsten inom Tanum 13 / Uppegården-Kyrkoryk-Tanums-Tyft

detta skulle kunna sammanfalla med nedläggandet av brytningen i Orrekläpp. Det är dock oklart hur länge brytningen pågick. En del av stenbrotten är väl synliga på ortofoto från 1960.

Strax norr om Orrekläpp finns lämningar efter mer lågteknisk stenbrytning vid Emelieborg; dessa är möjligen endast vagt synliga på ekonomiska kartan från 1930-talet, och vi saknar egentliga uppgifter. Dessa föregår troligen brytningen på Orrekläpp, och de båda områdena bildar tillsammans en intressant helhet som illustrerar såväl småbrott som storbrott, *illustration 60*.

Illustration 62. Rester efter omfattande tillverkning av gatsten. Tanum 14 / Korndalen.

Uppegården / Kyrkoryk / Tanums-Tyft (Tanum 13)

Delar av det här området ingår i vandringsleden Vandring i Världsarv, som passerar såväl resterna av ett stenhuggartorp ("Tittut") som grunden till en väderkvarn.¹³³ Lite väster om detta parti finns ett stort område med ganska omfattande stenbrottslämningar; inga storbrott men stora småbrott, *illustration 61*. I anslutning till detta finns också en påbörjad kvarnsten. Den relativt höga värderingen beror delvis på dessa förhållanden; huruvida det finns något arkivmaterial är okänt. Det större stenbrottsområdet är synligt på den ekonomiska kartan från 1930-talet. Stenhuggartorpet var bebott första halvan av 1900-talet, men i vilket stenbrott stenhuggaren arbetade är inte känt.

Korndalen (Tanum 14)

Likt Orrekläpp ligger Korndalen strax intill Bohusbanan. Den första bekräftade stenarbetaren flyttade in på Korndal 1909, och utöver inflyttade stenhuggare är söner till jordbrukare på Korndal angivna som stenarbetare under 1920- till 1940-tal.¹³⁴ I förteckning över AB Bohuslänska granitindustriens kontrakt inom Grebbe- stad och Orrekläppsdistrikten finns kontrakt för fem år på upplagsplats i Korndalen från 1932.¹³⁵ Här finns omfattande lämningar efter stenbrytning i såväl mindre brott som egentliga storbrott, *illustration 62 och 63*. Att döma av stenavfallet har gatsten tillverkats. Kullgrens Enka AB ska ha stått för brytningen, och utlastning ska ha skett via järnvägsspår som gått fram till själva Bohusbanan. Något stickspår ska inte ha funnits, utan lastning ska ha skett vid tillfälliga snabba stopp.¹³⁶ Hur länge brytning har skett är okänt. Delar av området kan vara igång ännu 1960, att döma av ortofoto.

Slängebergen (Tanum 15)

Detta stenbrottsområde var registrerat sedan tidigare, men har nu uppdaterats avseende såväl utsträckning som beskrivning. En informant visade sig ha upp-

RESULTAT

Tanums kommun

¹³³ Vandring i Världsarv

¹³⁴ Tanums kyrkoarkiv, Församlingsböcker, SE/GLA/13545/A II a/1 (1900-1920)

¹³⁵ Landsarkivet i Göteborg, AB Bohuslänska Granitkompaniet – GLA/COO37:13 Volym 2 1880-1942

¹³⁶ Muntligen Leif Tolleson 210324

Illustration 63. En av de höga brottväggarna vid Tanum 14 / Korndalen, strax intill Bohusbanan.

Illustration 64. Här ägde tillverkning av bland annat gatsten rum på 1920-talet. Tanum 15 / Slängebergen.

gifter kring detta brott, då hans far arbetade här. Stenbrytningen var igång på 1920-talet och upphörde i början av 1930-talet, men det är okänt när den startade. Inom ytan ligger tätt med små och grunda uttag, *illustration 64*. Enligt uppgift ska man ha tillverkat gatsten, kantsten, trappsten och grundsten. Utkörning ska ha skett åt sydväst, längs en väg som anlagts särskilt i detta syfte. Vidare transport ska ha skett till järnväg, eller hamn i Grebbestad.¹³⁷

Så många detaljer leder till en högre värdering, trots att det är okänt om det finns något arkivmaterial, och trots att lämningarna är förhållandevis enkla. Detta område visar på den stora variation och mångsidighet som finns inom den här typen av lämningar.

Kommunala kulturmiljöer

Det finns ett antal kommunala kulturmiljöer¹³⁸ som bör ses över. Kulturmiljön Heestrand och Kämpersvik omfattar stenbrott och stenindustrins påverkan i samhällsbildningen. Andra kulturmiljöer där lämningar kopplade till stenindustri kan infogas, så att de ingående värdena kan beaktas i framtida planeringar är Gerlesborg, Fjällbacka, Grönemad, Sannäs och Havstenssund.

¹³⁷ Muntligen Per-Allan Carlsson 210930

¹³⁸ Limdahl-Hansson (Red.) 1984

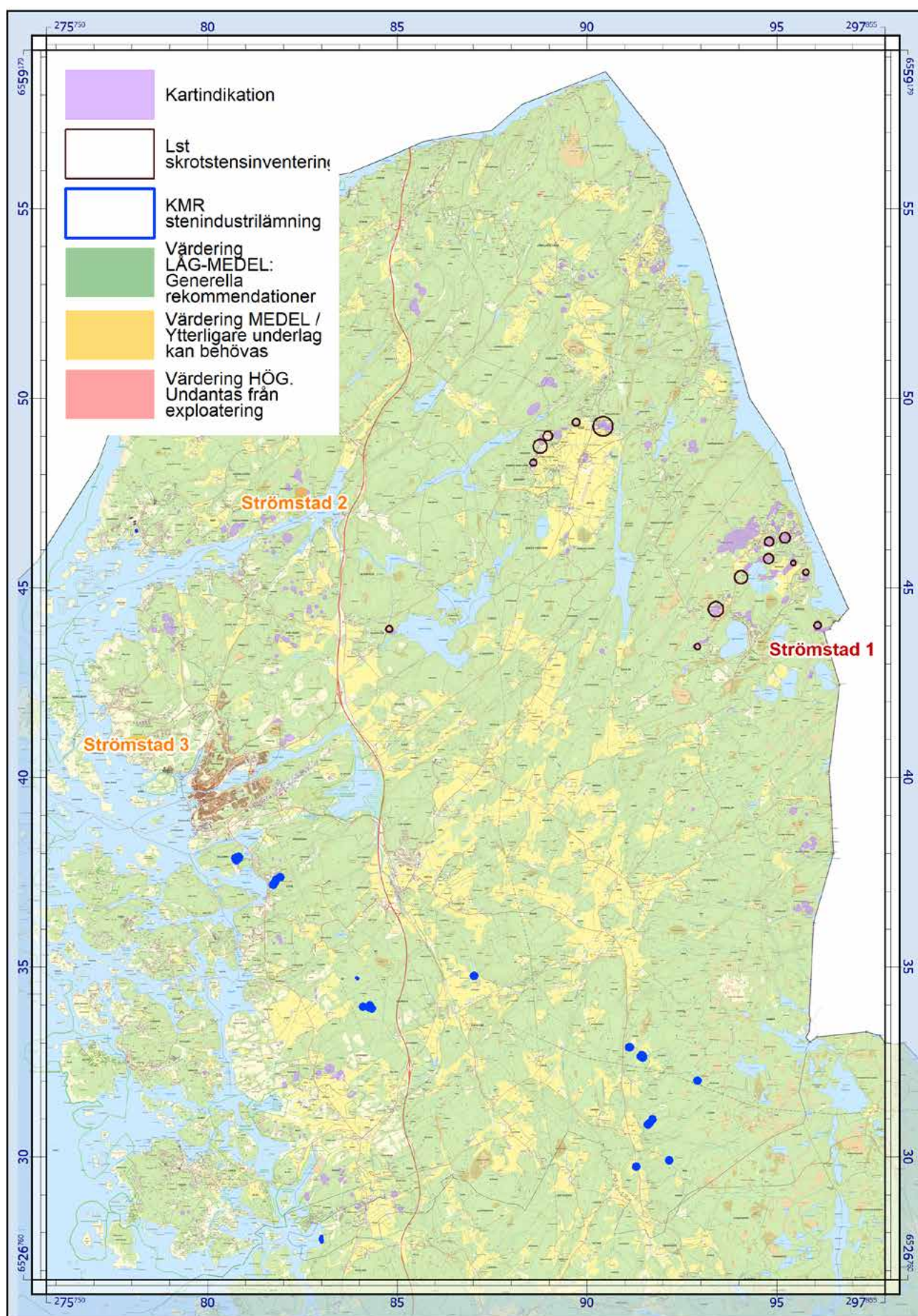

Illustration 65. Karta över Strömstad kommun, med identifierade och värderade områden markerade. Se även Bilaga 9. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

Strömstads kommun

Då Strömstad kommun inte inkom med några särskilda frågeställningar, gjordes fältbesök endast vid ett fåtal platser. Detta fältbesök gjordes i april 2022, och ligger till grund för ett mindre antal områdesbeskrivningar och -värderingar. Dessa ska endast ses som exempel på vilken typ av miljöer som finns i kommunen, och inte som varande de mest viktiga eller intressanta. En tabell med värderingar av dessa områden finns i *Bilaga 9*.

Nedan presenteras en kort sammanfattande beskrivning vilken avser hela kommunen. Därefter följer korta beskrivningar av de miljöer som identifierats och värderats. På kartan *illustration 65* redovisas tidigare registrerade stenbrott, resultatet av länsstyrelsens skrotstensinventering (indikerar storbrott), kartindikationer samt beskrivna och värderade områden.

Strömstads kommun – sammanfattning

Stenindustrier startades först i början av 1870-talet i norra Bohuslän. De tidigaste anlades i Vette härad längs Idefjorden, vid gårdarna Björneröd (1872) och Kroken (1879). Här tillverkades främst gatsten. Tullkammaren i Strömstad nämner för första gången tuktad gatsten som exportartikel 1875.¹³⁹ Åren 1876-1880 startades stenhuggerier i Hälle i Lommeland socken och vid Boråsgården och Hällesmörk i Näsing socken. Även vid Håvedalen i Skee finns äldre småbrott.

Under 1880-talet sker en expansion.¹⁴⁰ Norska bolag dominerade verksamheten, och för Idefjordstrakten utgjorde Fredrikshald kommersiellt centrum.¹⁴¹ I Krokstrand får N S Beer rättigheter till granit, och W Werner nyttjanderätt av strandplats år 1883.¹⁴²

I Skee fanns stenbrott efter 1885 i Källviken, Stene, Wessby, Wessby Gjö och Ylseröd. I Lommeland fanns stenbrott i Åberg, och efter 1885 även i Hälle 2, Knarrås, Unneberg och Åberg 2. I Näsing fanns stenbrott i Pilegården, Stora Ytten, Westgården och Östby, och efter 1885 även i Boråsgården 2, Hällesmörk, Mällegården, Nedgård, Sandåker, Sundby och Westby. I Hogdal socken fanns efter 1885 stenbrott i Kungbäck, Sjuleröd, Strand, Uppegärde och Åmot. I Tjärnö socken fanns efter 1885 stenbrott i Tjärnebo. Under 1890-talet tillkom stembrytning i Blomsholm.¹⁴³ Blomsholms stenhuggeri hade kontrakt med AB Bohuslänska granitkompaniet från 1908.¹⁴⁴

Under 1900-talets första decennium fanns stenhuggerier i Knarrås, Hälle, Åberg, Unneberg, Hällesmörk, Boråsgården, Kasebacken, Kroken, Björneröd, Krokstrand, Dyne, Åmot, Strand, Kungbäck, Ylseröd, Vässby Gjö, Källviken, Stene, Blomsholm, Tjärnöbo, Giltunga och Hedängen. Efter 1940 fanns större stenbrott vid exempelvis Sandåker och Nedgård, och gatstensbrott vid Hällesmörk, Pilegården och Boråsgården.¹⁴⁵

RESULTAT
Strömstads kommun

¹³⁹ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

¹⁴⁰ Danielsson & Norheim 2003:20

¹⁴¹ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

¹⁴² Askberger 2018:8

¹⁴³ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

¹⁴⁴ Landsarkivet i Göteborg, AB Bohuslänska Granitkompaniet – GLA/COO37:13 Volym 2 1880-1942

¹⁴⁵ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

Illustration 66. Småbrottsområde i Knarrevik, Dynekilen. L2O21:3942, registrerat inom ramen för en utredning 2021.

Illustration 67. Inom Orrevikskilens naturreservat i den södra delen av Strömstad kommun finns omfattande stenindustrilämningar.

RESULTAT

Strömstads kommun

Krokstrandsdistriktet utgjordes av Björneröd och Kroken med omnejd. Vid Lia, Salberg, Dalarne och Tusenmannafället (Kroken/Björneröd) fanns storbrott. Strömstadsdistriktet bildade ett mer spritt område från Hogdals socken till Tanum socken. Vid Sågkullen fanns ett storbrott, med utskeppningshamn vid Laholmen vid Dynekilen. Även exempelvis Risäng ingick i detta distrikt.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

Aktiebolaget Bohuslänska Granitkompaniet hade kontrakt på flera fastigheter inom Överbydistriktet, samt i Överby och Nöddödistriktet, under åren 1880-1942. Mellan 1883 och 1936 bedrev bolaget även verksamhet i bland annat Skee, Lommelanda, Lur och Hälle.¹⁴⁷

Stenindustrins expansion i Krokstrand började på 1870-talet. Många bostadshus ägdes av stenhuggarna själva, men även bolagen ägde en del hus som kunde hyras. N S Beer uppförde kring sekelskiftet fem flerfamiljshus, de så kallade "Brackorna", samt en sjätte nere vid Flöghult/Gilltunga. Merparten av bebyggelsen i Krokstrand tillkom under perioden 1880-1930. I Krokstrand finns också en idrottsplats, med läktare i tuktad granit som uppfördes av AK-arbetare 1932-1938.¹⁴⁸

Föreningen Folkets hus i Krokstrand bildades 1898, och Folkets hus-byggnaden invigdes i september 1902. Folkets hus-föreningen bedriver verksamhet i den ursprungliga lokalen än idag.¹⁴⁹ Norra Näsing Folkets hus-förening bildades 1911, och man byggde åren 1912, 1926 och 1928. Efter en brand byggdes nytt Folkets hus på samma plats.¹⁵⁰

I Dynekilen fanns stenindustrifackförening 1897, och 1898 fanns fackföreningar även i Risängen, Kroken och Björneröd. Efter splittringen av LO 1910 anslöt sig många stenarbetare till den nya fackföreningen SAC. 1910-14 fanns det fackföreningar tillhörande båda förbunden i Krokstrand, Norra Näsing (till 1970) och Hälle (till 1963). Det fanns fackföreningar även i Åmot (1912-1970), Stene (1924-1971) och Björneröd (1898-1970).¹⁵¹

Merparten av kartindikationerna finns längs Idefjorden mellan Långenäs och Krokstrand, kring Näsing, Lommeland och Dynekilen, *illustration 66*, samt kring Nöddö och Överby, *illustration 67*. Skrotstensinventeringen har noterat större mängder skrotsten kring Kroken/Björneröd, Näsing samt Blomsholm. De registreringar som finns i KMR motsvarar i de flesta fall mindre småbrott. Stenindustrilämningarna vid Överby bör hanteras ihop med de lämningar som finns här i Tanums kommun. En mindre del av dem är registrerade i KMR.

Beskrivna och värderade områden

Strömstad 1 / Barackerna, eller Husebobarackerna. Dessa uppfördes 1929 av N S Beer för stenarbetarna vid Gilltunga, och togs ner 1946, då det behövdes nya bostäder efter krigets förödelse i Norge.¹⁵² Kvar att titta på finns grunderna till byggnaderna. Barackerna ligger knappt 1 kilometer söder om brottet vid Gilltunga. Mellan Gilltunga och Barackerna finns ett område med småbrott, *illustration 68*. När dessa varit i bruk är inte känt; de är inte tydliga i något äldre kartmaterial. Det finns stenbrott även på andra sidan gränsen till Norge i detta område.

Under 1900-talets första decennium fanns stenhuggerier vid Strömstad 2 / Skjuleröd, *illustration 69*.¹⁵³ Kullgrens Enka säljer av mark i Skjuleröd 1959.¹⁵⁴ När

147 Landsarkivet i Göteborg, AB Bohuslänska Granitkompaniet – GLA/C0037:13 Volym 2 1880-1942

148 Askberger 2018; Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

149 Askberger-Jernelius 2002

150 Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

151 Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

152 Askberger 2018:64-68

153 Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

154 GLA/C0037:01, F2 fastighetshandlingar volym 10

Illustration 68. Del av uppbyggd vägbank inom Strömstad 1 / Barackerna. Skrotstenen vid brottytan anas mellan träden till vänster.

Illustration 69. Skrotstenshögarna inom Strömstad 2 / Skjuleröd är här och var väl synliga tack vare kalhuggningen.

RESULTAT Strömstads kommun

stenindustrin startade, och vilket bolag som eventuellt var aktiva före Kullgrens, är däremot okänt för oss. Sten till Svinesundsbron, som byggdes mellan 1939 och 1942 och invigdes 1946, högs bland annat i Skjulerödsbrotten.¹⁵⁵ Ekonomiska kartan från 1930-talet visar att det fanns stenbrott i drift inom delar av området vid denna tid. Ortofotot från 1960 antyder att vissa delar kan ha varit i drift även då.

¹⁵⁵ Askberger 2021

Illustration 70. Mindre stenbrott i bergspartierna mellan fritidshusen vid Kebal, Strömstad 3.

I Strömstad 3 / Kebal finns i varje fall tre områden med småbrottslämningar i bergspartier mellan fritidshusen, *illustration 70*. På ekonomiska kartan från 1930-talet syns ytor och vägar i den västra delen av området. Att vägarna inte är markerade stöder ett antagande om relativt hög ålder.

Kommunala kulturmiljöer

Det finns ett antal kommunala kulturmiljöer¹⁵⁶ som bör ses över. Krokstrand är en kommunal kulturmiljö (samt riksintresse) utifrån sin stenindustriella historia. Här ingår samhällsbildningen kopplad till stenindustrin i form av hus och byggnader, samt flera stora stenbrott. Även i andra utpekade kulturmiljöer finns möjligheten att infoga olika former av lämningar kopplade till stenindustri, så att de ingående värdena kan beaktas även här i framtida planeringar. Detta gäller bland annat kulturmiljöerna Blomsholm (tillika riksintresse), samt Dyne-Dynekilen-Hogdal.

¹⁵⁶ Strömstad kommun, Kulturmiljöer, Hemsida

Munkedals kommun

Under projektets gång påbörjades ett arbete med ett nytt kommunalt kulturmiljöprogram i Munkedal, med Bohusläns museum som utförare. Med anledning av detta framfördes önskemål om bättre underlag rörande stenindustrilämningar i Hällevadsholm samt vid Hällevadsholms gård, varför fältbesök gjordes vid ett antal kartindikationer i detta område.

Dessa besök ligger till grund för ett mindre antal områdesbeskrivningar och -värderingar. Dessa ska endast ses som exempel på vilken typ av miljöer som finns i kommunen, och inte som varande de mest viktiga eller intressanta. En tabell med värderingar av dessa områden finns i *Bilaga 10*.

Nedan presenteras en kort sammanfattande beskrivning vilken avser hela kommunen. Därefter följer sammanfattande beskrivningar av de miljöer som identifierats och värderats. På kartan *illustration 71* redovisas tidigare registrerade stenbrott, resultatet av länsstyrelsens skrotstensinventering (indikerar storbrott), kartindikationer samt beskrivna och värderade områden – men endast i och nordväst om Hällevadsholm.

Avseende de kommunala kulturmiljöerna hänvisas till det reviderade kulturmiljöprogrammet.

Munkedals kommun – sammanfattning

Större delen av Munkedals kommun saknar den bergrund som är en förutsättning för granitindustrin. Egentlig granit finns endast i området väster om Dingle, samt kring Hällevadsholm mot Rabbalshede, se *illustration 23*. I området kring Hällevadsholm-Rabbalshede var graniten i vissa delar däremot av en blågrå kvalitet som var speciellt eftertraktad. Längs Bohusbanan finns flera indikationer på stenbrytning, främst mellan Hällevadsholm och Rabbalshede kring Alnässjön, vid gränsen mot Tanums kommun.

I väster har stenbrytning skett på Bottnelycke, Binghult (egentligen Tanums kommun) och Orreberg.¹⁵⁷ Enligt uppgift ska stenbrytning också ägt rum på Bredberget och Hedum.¹⁵⁸ Även på Skottfjället söder om Bärfendal finns stenbrott, dessa är dock av liten omfattning, sannolikt för husbehov.¹⁵⁹ Kring Hällevadsholm har stenbrytning ägt rum på Kolstorp och Vässje, samt på Hällevadsholms gård, Hällevad och Steneröd.¹⁶⁰

När stenbrytningen i det västra området startade är inte känt, inte heller var stenen har lastats ut. Däremot har någon mer omfattande brytning kring Hällevadsholm knappast påbörjats före invigningen av Bohusbanan 1903. Vid Klevberget vid Hällevadsholms gård fanns stickspår och lastplats. En informant minns hästkörare från trakten som körde sten till lastplatsen.¹⁶¹ Utlastning har även skett från järnvägsstationen inne i Hällevadsholm.¹⁶²

I Hällevadsholm fanns fackförening 1908, och en ungsocialistisk klubb 1909.

¹⁵⁷ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

¹⁵⁸ Margareta Nilsson, Bärfendals hembygdsförening

¹⁵⁹ Östlund & Börjesson Liljas 2020

¹⁶⁰ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

¹⁶¹ Muntligen Rolf Hansson 191018

¹⁶² Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

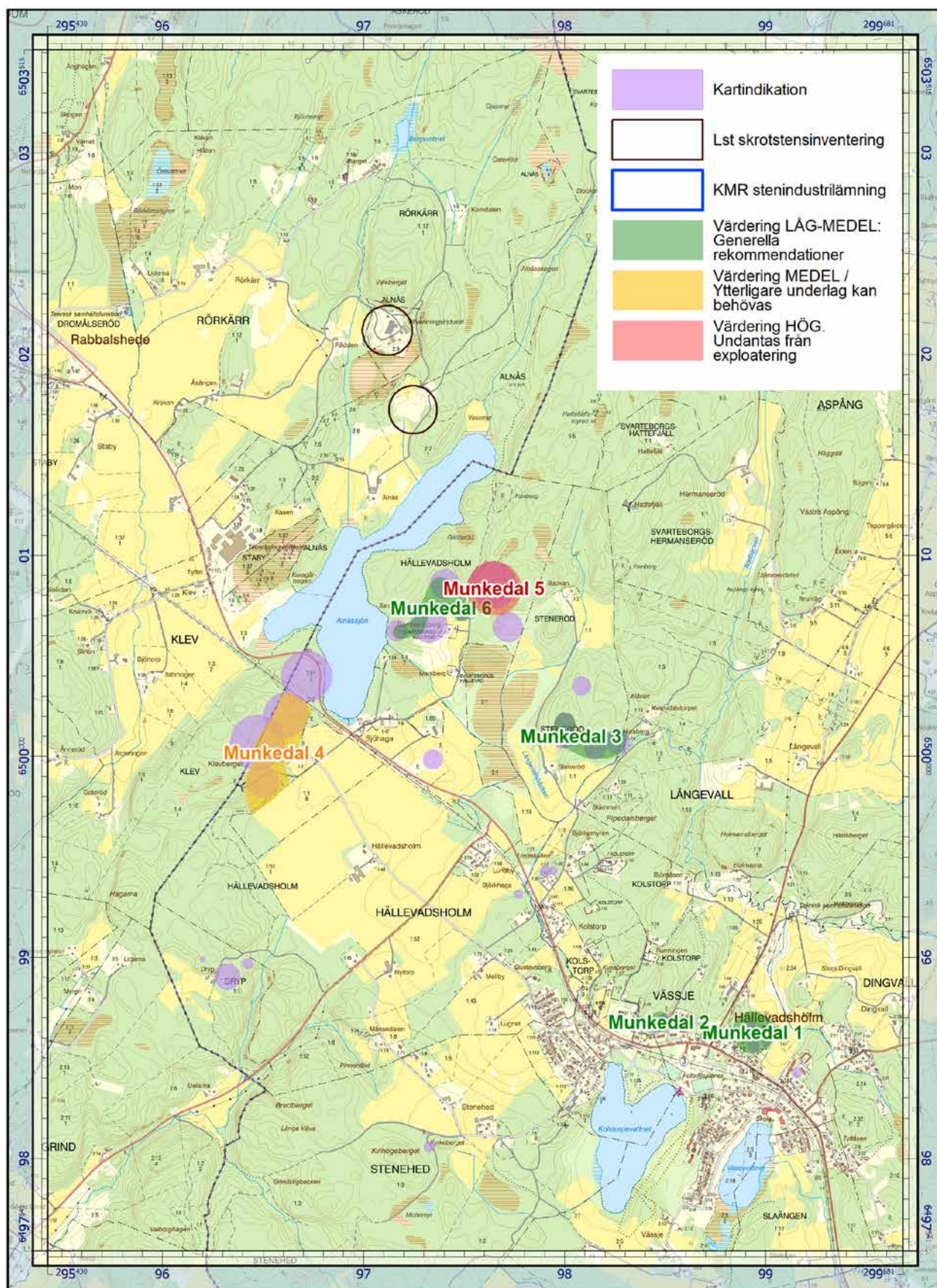

Illustration 71. Karta över området nordväst om Hällevadsholm, Munkedals kommun, med identifierade och värderade områden markerade. Se även Bilaga 9. Källor: KMR; Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1997. © Lantmäteriet.

Illustration 72. Skrotstenhögar precis intill uteplatserna vid lägenhetshusen vid Munkedal 2 / Hotellberget.

Illustration 73. Del av det större småbrottsområdet vid Steneröd Kvarndalstorpet / Munkedal 3. Inom området finns också flera mindre brottytor.

RESULTAT Munkedals kommun

Folkets hus-förening bildades i Hällevadsholm 1924, och ett Folkets hus uppfördes samma år. Berfendals Folkets hus fanns under åren 1926-1955, eventuellt även före och efter. Folkets hus i Hällevadsholm är fortfarande aktivt.¹⁶³

Beskrivna och värderade områden

Områdena Munkedal 1 och 2 representerar olika skeden i stenindustrin. Munke-

¹⁶³ Östlund m fl 2008 och däri anförd litteratur

Illustration 74. I förgrunden syns en del av lastkajen vid Munkedal 4 / Klevberget. Längre fram i bild anas en öppen yta till höger om järnvägsspåret. Här gick stickspåret in från Bohusbanan fram till lastkajen.

dal 1 / Kung Ranes väg utgörs av ett skogbevuxet bergsområde med mindre och större småbrott. Munkedal 2 / Hotellberget består av lämningar efter storbrotsdrift, *illustration 72*. De är delvis bortexploaterade i och med hyreshusbebyggelsen, men å andra sidan vetter en av bakgårdarna mot området och de boende kan uppleva kulturmiljön bokstavligt talat på trappan. Båda är troligen från förkrigstid; Munkedal 2 kan också ha varit i bruk under mellankrigstid.

Munkedal 3 / Steneröd Kvarndalstorpet utgörs av ett antal mindre och större småbrott, troligen från förkrigstid, kanske mellankrigstid. I den östra delen av området finns ett omfattande småbrott, *illustration 73*.

Kring Alnässjön, på gränsen mellan Munkedals och Tanums kommuner, finns jämförelsevis omfattande lämningar efter stenbrytning. Vid Munkedal 4 / Klevberget finns småbrott samt vägbankar. Här finns också en lastkaj ännu kvar vid Bohusbanan, där ett stickspår har funnits, *illustration 74*. Här har stenen från Klevberget lastats ut, men sannolikt även från andra brott i området. Tyvärr är lastkajen inte möjlig att besöka då den ligger inom spårområdet. Inom området finns också rester efter en stenkista, som enligt uppgift ska ha använts till att förvara krut, *illustration 75*.¹⁶⁴ Brytning bör ha skett under mellankrigstid, och troligen också under förkrigstid. Munkedal 4 föreslås ingå i det kommunala kulturmiljöprogrammet med anledning av lastkajen.

Inom Munkedal 5 och 6 vid Hällevad slutligen, bör brytning ha skett under mellankrigstid, troligen även under förkrigstid. Inom Munkedal 5 har därefter ett storbrott tagits upp. Av kartmaterialet kan utläsas att det med stor sannolikhet startas efter 1960, och läggs ner före 1978. Här finns bland annat omfattande skrotstenshögar, vägbankar och tippvallar, samt en ännu stående byggnad som troligen har tjänat som rastlokal, *illustration 76*. Munkedal 5 har höga pedagogiska värden och föreslås ingå i det kommunala kulturmiljöprogrammet.

RESULTAT
Munkedals kommun

¹⁶⁴ Muntligen Rolf Hansson 191018

Illustration 75. Stenkistan som ska ha använts för förvaring av krut. Den är byggd av huggen sten samt förstärkt med betong vid öppningen och gavlarna. Taket har varit belagt med tjärpapp. Eventuellt har den varit brukad även under beredskapstiden; i närheten finns militära försvarslämningar i form av stridsvagnshinder. Munkedal 4 / Klevberget.

Illustration 76. Byggnaden vid storbrottet Munkedal 5 / Hällevad storbrottet. Huset är uppfört av betongblock samt isolerad invändigt med plattor. Fönstren och dörrarna bär spår av grön färg. Precis intill går vägen som leder in i området, och sedan fortsätter upp till storbrottet.

Källor

Litteratur

Algotsson, Åsa & Swedberg, Stig	2004	<i>Sten.doc. Kulturhistoriska rapporter 1. Rio Kulturkooperativ.</i>
Ambjörnsson, Jack & Blad, John	1999	<i>Stenhuggarbygden. Lahälla – Rixö – Vindbräcka – Hjalmedal. Rixö Samhällsförening.</i>
Andersson, Thor	1911	<i>Sveriges Granitindustri</i>
Askberger, Karin	2018	<i>Krokstrand - resning i stenhuggarsamhället.</i>
Askberger, Karin	2021	<i>Möte med Svinesund. Svinesundskommitténs jubileumsskrift Gamla Svinesundsbron 75 år.</i>
Bildarkivet i Hamburgsund	2008	<i>Stenhuggarepoken 1887-1970. Hamburgsund Heestrand Slottet.</i>
Bohusläns museum	1991	<i>Kulturhistorisk undersökning. Inventering i Fjällbacka. Preliminär rapport.</i>
Börjesson Liljas, Lisa	2020	<i>Fjällbacka 163:1, Kville socken, Tanums kommun, Västra Götalands län. Kulturmiljöutredning: Dokumentation av stenindustriella lämningar på Källvikshöjden. Kulturlandskapet rapporter 2020:5</i>
Claesson, Pia	2016	<i>Svinnäshalvön. Arkeologisk utredning etapp 1. Tanums-Gissleröd 1:66 m.fl. Tanums socken och kommun. Bohusläns museum Rapport 2016:39.</i>
Danielsson, Rolf & Börjesson Liljas, Lisa	I manus	<i>Lahälla – graniten, samhället och fabriken.</i>
Danielsson, Rolf & Norheim, Svein	2003	<i>Granit – Stenhoggernes historie i grenselandet. Strömstads Museums förlag.</i>
Grahn Danielsson, Benjamin; Rönn, Magnus & Swedberg, Stig (Red.)	2014	<i>Kulturarv i samhällsplaneringen – Kompensation av kulturmiljövärden. Kulturlandskapet.</i>
Hansson, Inger & Johansson, Dick	2019	<i>Prästesäms festplats. (manus)</i>
Hedängklev, Hans	2001	<i>Jord Sol Vind Vatten. Grebbestads historia del 3. (manus)</i>
Hernek, Robert	2019	<i>Husgrunder, en kvarn och många stenbrott. Arkeologisk utredning steg 1. Långevik 1:12 m.fl. Askums socken, Sotenäs kommun. Bohusläns museum Rapport 2019:06.</i>
Lerman, Peggy	2014	<i>"Kompensation för kulturmiljöintresse." Sid 39-82 i: Kulturarv i samhällsplaneringen – Kompensation av kulturmiljövärden. Red: Grahn Danielsson, Rönn & Swedberg. Kulturlandskapet.</i>
Limdahl-Hansson, Britt (Red.)	1984	<i>Tanum -Kulturminnesvårdsprogram. Kulturnämnden, Tanumshede.</i>
von der Luft, Magnus & Swedberg, Stig	2005	<i>Förundersökning av nyupptäckt fornlämning inom Överby 1:7. Kulturhistoriska rapporter 6. Rio Kulturkooperativ.</i>
Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län	1997	<i>Inventering av skrotsten i mellersta och norra Bohuslän. 1997:19 Miljöavdelningen.</i>
Nordell, Linnea & Rydbom, Lars	2009	<i>Kulturmiljöer i Sotenäs kommun. Kulturhistoriskt underlag för översiktsplan 2010. Bohusläns museum. Rapport 2009:48</i>

KÄLLOR

Persson, Lennart K	1984	<i>Arbete Politik arbetarrörelse. En studie av stenindustrins Bohuslän 1860-1910.</i>
Quirin, Bertil	1986	<i>Stenhuggare. En berättelse om stenindustrin och Kooperation i Bohuslän.</i>
Rasmusson, Gunnar	1964	<i>Granite Quarrying and the landscape. A comparative photogeographical study of the Malmö island, the Swedish west coast. Lunds universitet.</i>
Riksantikvarieämbetet	2015	<i>Plattform Kulturhistorisk värdering och urval. Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet. 2015-01-19.</i>
Riksantikvarieämbetet	2016	<i>Vägledning för tillämpning av kulturmiljölagen / Fornlämningsförklaring enligt 2 kap. 1 a § kulturmiljölagen.</i>
Rolöf, Magnus & Nordell, Linnea	2020	<i>Grebbestad Östra. Utredning öster om Grebbestad samhälle. Arkeologisk utredning steg 1. Tanums socken och kommun. Bohusläns museum Rapport 2020:01</i>
Sandberg, Folke	2001	<i>Hus, bygd och människor i Norra Grundsund, Spjövik, Skummedal och angränsande gårdar, öar och holmar.</i>
Swedberg, Stig (red.)	2004	<i>Förstudie Sannäs. Kulturhistoriska rapporter 2. Rio Kulturkooperativ.</i>
Swedberg, Stig & Östlund, Annika	2010	<i>Stenindustrilämningar vid Anneröd. Kulturhistoriska rapporter 89. Rio Kulturkooperativ 2010.</i>
Toreld, Andreas	2019	<i>Vik 1:105 och Vik 1:99 i Tanums socken och kommun, Västra Götalands län. Arkeologisk utredning. Stenbrott och torkram för brännstovv från historisk tid. Kulturlandskapet rapporter 2019:2</i>
Wingård, Cecilia	2009	<i>Havstensund Etapp 1. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Tanums kommun – Del 5a. Tanums kommun.</i>
Wingård, Cecilia	2010a	<i>Slottet-Heestrand-Tegelstrand. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Tanums kommun – Del 7. Tanums kommun.</i>
Wingård, Cecilia	2010b	<i>Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Tanums kommun – Del 6. Tanums kommun.</i>
Wingård, Cecilia	2011	<i>Fjällbacka. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Tanums kommun – Del 8. Tanums kommun.</i>
Wingård, Cecilia	2016	<i>Kragenäs-Galtö-Resö. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Tanums kommun – Del 9. Tanums kommun.</i>
Wingård, Cecilia & Jerer, Conny	2007	<i>Kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i Hamburgsund och på Hamburgö. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Tanums kommun – Del 1. Tanums kommun.</i>
Wingård, Cecilia & Jerer, Conny	2008	<i>Kulturhistoriska värdefulla byggnader och miljöer i Kämpersvik. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Tanums kommun – Del 3. Tanums kommun.</i>
Åberg, Joakim	2021	<i>Utredning för fiskeri i Hogenäs. Arkeologisk utredning etapp 2. Kärrshåla 1:2 och 1:3, Svenneby 1:2, Amborsröd 1:3 m.fl. Askums socken, Sotenäs kommun. Bohusläns museum 2021:05.</i>
Öbrink, Mattias; Swedberg, Stig & Östlund, Annika	2007	<i>Hällristarnas och stenhuggarnas marker. Arkeologisk utredning och kulturhistorisk dokumentation. Tanum 1916-1918, Ulmekärr 1:4 m.fl., Tanums socken, Tanums kommun. Bohusläns museum. Rapport 2007:29.</i>
Östlund, Annika	2012	<i>Resö 3:59 m fl, Tanums kommun Arkeologisk utredning. Rio Kulturkooperativ. Kulturhistoriska rapporter 143.</i>
Östlund, Annika	2015	<i>Lahälla stenbrott och knottfabrik. Bräcke 1:33, Brastads socken, Lysekils kommun, Västra Götalands län. Kulturmiljöutredning och skadeinventering. Kulturlandskapet rapporter 2015:6</i>

Östlund, Annika & Börjesson Liljas, Lisa	2020	<i>Vindpark Skottfjället. Arkeologisk utredning steg 1 inom Munkedals och Lysekils kommuner. Kulturlandskapet rapporter 2020:18.</i>
Östlund, Annika & Jacobsson, Oscar	2017	<i>Ulmekärr 1:3 m fl, Tanum socken och kommun, Västra Götalands län. Arkeologisk utredning. Boplatser, gravar, stenindustri och sentida uppodling. Kulturlandskapet rapporter 2017:7.</i>
Östlund, Annika; Swedberg, Stig; Wingård, Cecilia; Olsson, Lillemor & Jerner, Conny	2008	<i>Granitindustri. En förstudie om kulturresevat för stenindustrin i Västra Götaland. Kulturhistoriska rapporter 25. Rio Kulturkooperativ.</i>
<i>Digitala källor</i>		
Boverket	2020 Besökt 2022-03-08	<i>Allmänna hänsynsregler och bestämmelser.</i> https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-miljobalken/allmanna-hansynsregler-och-bestammelser/
Boverket	2021a Besökt 2022-03-08	<i>Europeiska landskapskonventionen.</i> https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/andra-Styrmedel-for-kulturvarden/landskapskonventionen/
Boverket	2021b Besökt 2022-03-08	<i>Kulturmiljömålen.</i> https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/andra-Styrmedel-for-kulturvarden/kulturmiljomalen/
Boverket	2021c Besökt 2022-03-08	<i>Kulturmiljöunderlag - vad är det.</i> https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-teori-och-praktik/underlag-kulturvarden/kulturmiljounderlag---vad-ar-det/
Boverket	2021d Besökt 2022-03-08	<i>Kulturvärden.</i> https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/
Boverket	2021e Besökt 2022-03-08	<i>Kulturvärden i plan- och bygglagen.</i> https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan---och-bygglagen/
Boverket	2021f Besökt 2022-03-08	<i>Vad är kulturvärde?.</i> https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-teori-och-praktik/vad-ar-kulturvarden/
Boverket	2021g Besökt 2022-03-08	<i>Samordning med Kulturmiljölagen.</i> https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/samordning-med-kulturmiljolagen/ Hämtad 2022-03-08.
Boverket	2022 Besökt 2022-03-08	<i>Översiktsplan och kulturvärden.</i> https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/teman/kulturvarden/kulturvarden-i-plan---och-bygglagen/oversiktplan-och-kulturvarden/
Digitalt museum		https://digitaltmuseum.se/
KMR		<i>Fornsök.</i> https://app.raa.se/open/fornsok/
Kulturmiljölagen (1988:950)		https://lagen.nu/1988:950
Länsstyrelsen Västra Götaland		<i>Informationskartan Västra Götaland.</i> https://ext-geoportal.lansstyrelsen.se/standard/?appid=023f6dde755f41c5a719b111ddfb80ed
Margareta Nilsson	u. å.	<i>Stenhuggeriet. Bärfendals Hembygdsförening.</i> http://www.barfendal.se/sub/historia/stenhuggeriet.htm
Miljöbalk (1998:808)		https://lagen.nu/1998:808
Prop. 2012/13:96 Kulturmiljöns mångfald		https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/proposition/kulturmiljons-mangfald_H00396

Riksantikvarieämbetet		KRFS 2016:1. Kulturrådets Författningssamling. <i>Riksantikvarieämbetets föreskrifter och allmänna råd om fornlämningsförklaring och metallsökare</i> (2016:1).
SGU Kartvisare		https://apps.sgu.se/kartvisare/
Strömstad kommun, Kulturmiljöer		Strömstad kommun, Kulturmiljöer. https://www.stromstad.se/kultur/kulturarvbesoksmal/ku lturmiljo.4.35061be6171ac4747e548573.html
Vandring i Världsarv		http://www.vandringivarldsarv-tanum.se/

Kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv	1912	14-tan-avs37 Avöndring Tanum Bro 1:5

Arkiv

Landsarkivet Göteborg	1880-1942	AB Bohuslänska Granitkompaniet – GLA/Coo37:13
Landsarkivet Göteborg	1834-2001	Kullgrens Enka AB, GLA/Coo37:01 F2
Landsarkivet Göteborg		Kullgrens Enka AB - GLA/Coo37:01. Volym F3:1-30 Kontrakt.
Tanums kyrkoarkiv	1900-1920	Församlingsböcker, SE/GLA/13545/A II a/1
Dialekt- och ortnamnsarkivet, Göteborg		SK437A, SK437B, SK438B Herman Gustafsson, Humlekärr, f. Lyse 1881, Brastad sn
Dialekt- och ortnamnsarkivet, Göteborg		Bd 3446 Brastad BOH.MP3, Bd 3447 Brastad BOH.MP3 Algot Bergstörn, f. 1839, Brastad sn

Muntliga källor

Claes G Hansson (Sannäs)	220207
Dick Johansson (Prästesäm)	210318 mfl
Göran Gellerstedt (Gullbringa)	210323 mfl
Inger Hansson (Prästesäm)	180204
Margareta Nilsson (Gullbringa)	211023
Per-Allan Carlsson (Slängebergen)	210930
Per Ekstedt (Bohus Malmön)	211205
Rolf Hansson (Klevberget)	191018
Sture Lind (Resö)	210305
Leif Tollesson (Korndalen)	210324
Ulf Andersson (Gerum)	211028

Bilagor

1. Tidslinje
2. Exempel från Forsök och länsstyrelsens infokarta
3. Nivå 4 - Mall
4. Nivå 4 Förenklad områdebeskrivning – Förklaring och vägledning
5. Nyregistrerade lämningar i Tanums kommun
6. Lysekils kommun: Områden och värderingar
7. Sotenäs kommun: Områden och värderingar
8. Tanums kommun: Områden och värderingar
9. Strömstad kommun: Områden och värderingar
10. Munkedals kommun: Områden och värderingar

Bilaga 1 - Tidslinje

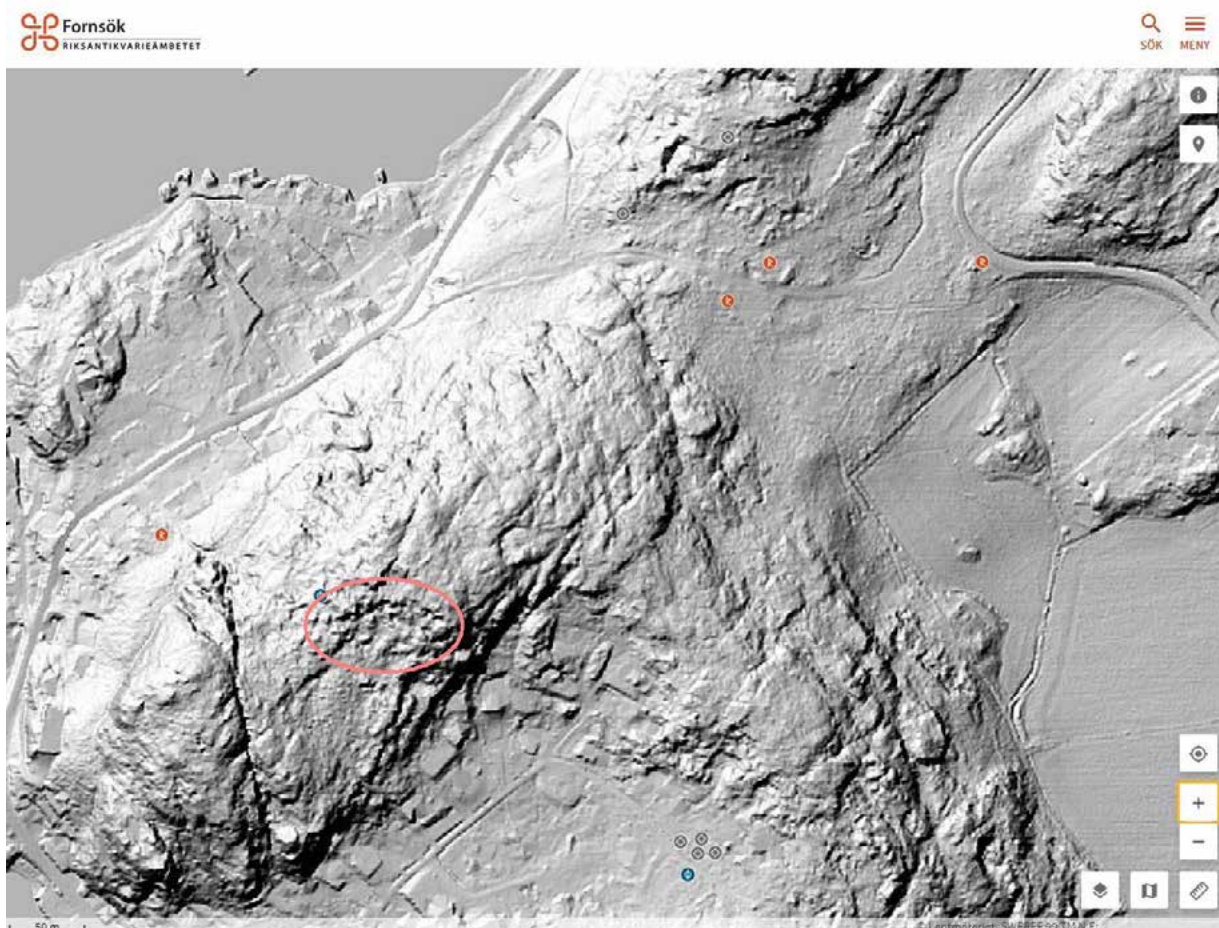
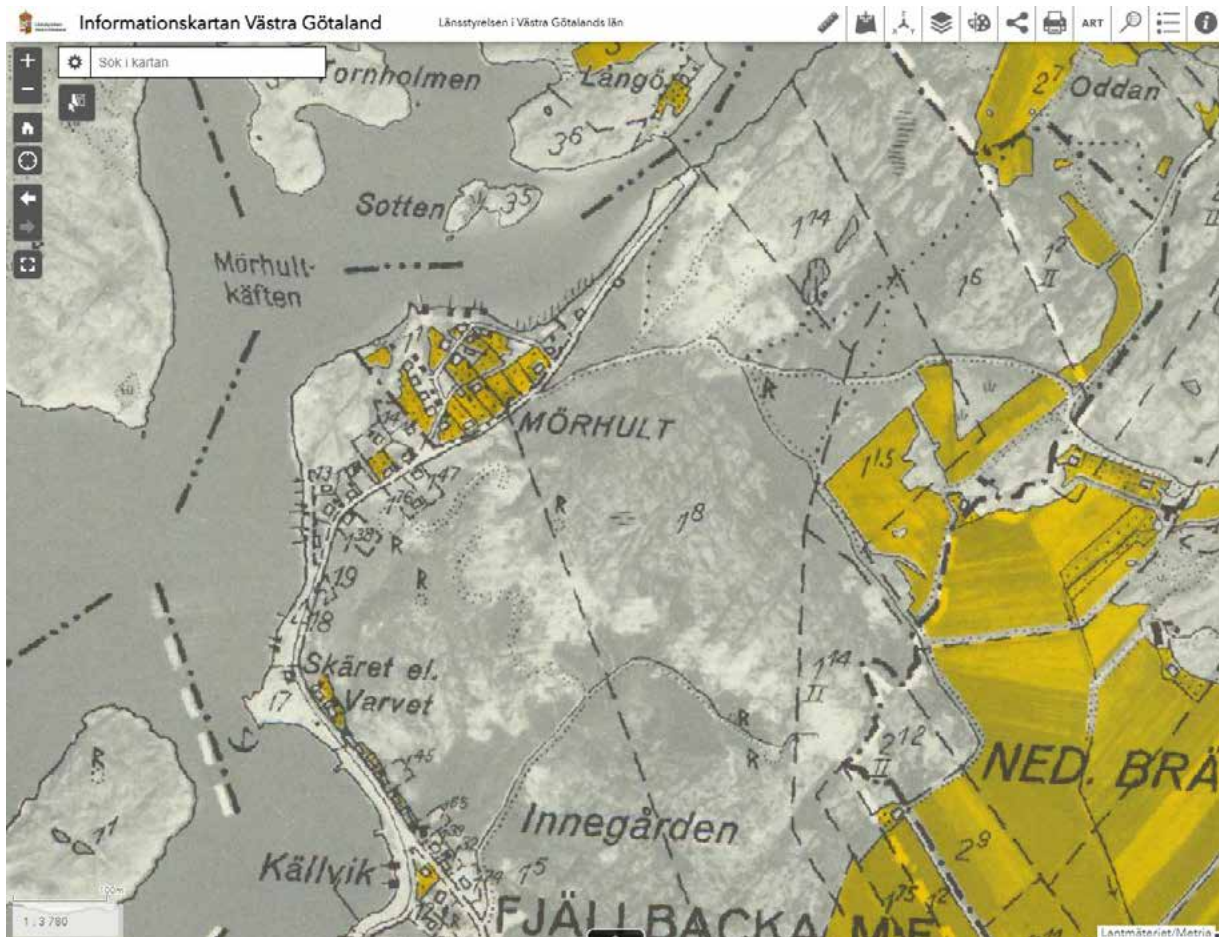
GRANITINDUSTRIN I NORRA BOHUSLÄN – TIDSLINJE					
Industrin			Tekniker	Fackligt	Folkets hus
1830-tal	Uppgifter om stenbrytning på Bohus Malmön, till fästningen på Marstrand				
1840-tal		1842: C A Kullgren öppnar stenbrott på Bohus Malmön			
	Stenbrytning på Bohus Malmön, Hjälmedal, Lysekil, Spjösвик				
1850-tal	Långsam utveckling, industrin var tillfällig till sin karaktär		Bedrevs mest under sommarhalvåret, som deltidssysselsättning		
1860-tal	Allmän tillväxt				
1870-tal	Stenbrytning i N Bohuslän, storskaliga bolags-etableringar	1875: Stenindustrin i Bohuslän svarar för 1/4 av den svenska exporten	Börjar få industriell karaktär		
1880-tal				1889: Försök att samordna stenhuggarna i ett nationellt fackförbund	
1890-tal	Den stora expansionen, stenindustrin kom att dominera näringsliv och socialt liv på många orter		Remmare och rundkil införs	1896: En central facklig organisation bildas, Skandinaviska Stenhuggareförbundet	(Folkets hus-rörelsen startar; det första Folkets hus byggs i Malmö 1893)
Sekeskiftet 1800/1900			Storbrott införs. Ända fram till 1:a världskriget sker dock en stor del av gat- och kantstensproduktionen i småbrott		
1900-talets första decennium			Domkrafter, kranar, räls, trallor mm införs	1900: Strejk/lockout inom kantstensindustrin	Folkets hus, första fasen
	1902: Värdet på exporten når sitt maximum				
	1902-1910: Företag fussionerar eller köps upp = ansträngd ekonomi. Stagnation		1903: Bohusbanan invigs		
				1904: 7 månader lång strejk/lockout/blockad inom gatstensindustrin / utskęppning	
			1905: Den första knottfabriken, Rixö		
				1908-1909: Storstrejken	
				1910: Stenhuggareförbundet splittras, SAC bildas	
1910-tal			Runt 1910: Tryckluft införs		
			Ca 1910-1912: Plur införs		
	1913: Topp. Stenindustrin i Bohuslän svarar för 2/3 av den svenska exporten		1913: Lysekilsbanan invigs		
	1914 – 1918: Kraftig nedgång				
1920-tal	1920-tal: Återhämtning		1920-tal: Ytterligare knottfabriker startas	1921:Allmän och lika rösträtt	Folkets hus, andra fasen
		1926: Bohusläns Kooperativa startar			
	1927-1930: Topp				

	Industrin	Tekniker	Fackligt	Folkets hus
1930-tal	1931 och framåt: Kraftig nedgång			
	Från mitten av 1930-tal: Viss återhämtning			
		Från slutet av 1930-tal: Kraftig mekanisering, lastbilar		
1940-tal	1939 – 1945: Kraftig nedgång			
1950-tal	1958: Knappt 1000 personer sysselsatta i Sverige			
1960-tal		Jetbränning införs		
1970-tal	Början av 1970-tal: Ca 300 personer sysselsatta i Sverige			
1980-tal				
1990-tal				
2000-tal	Början av 2000-tal: Mindre än 50 personer sysselsatta i Sverige			
2010-tal				
2020-tal				

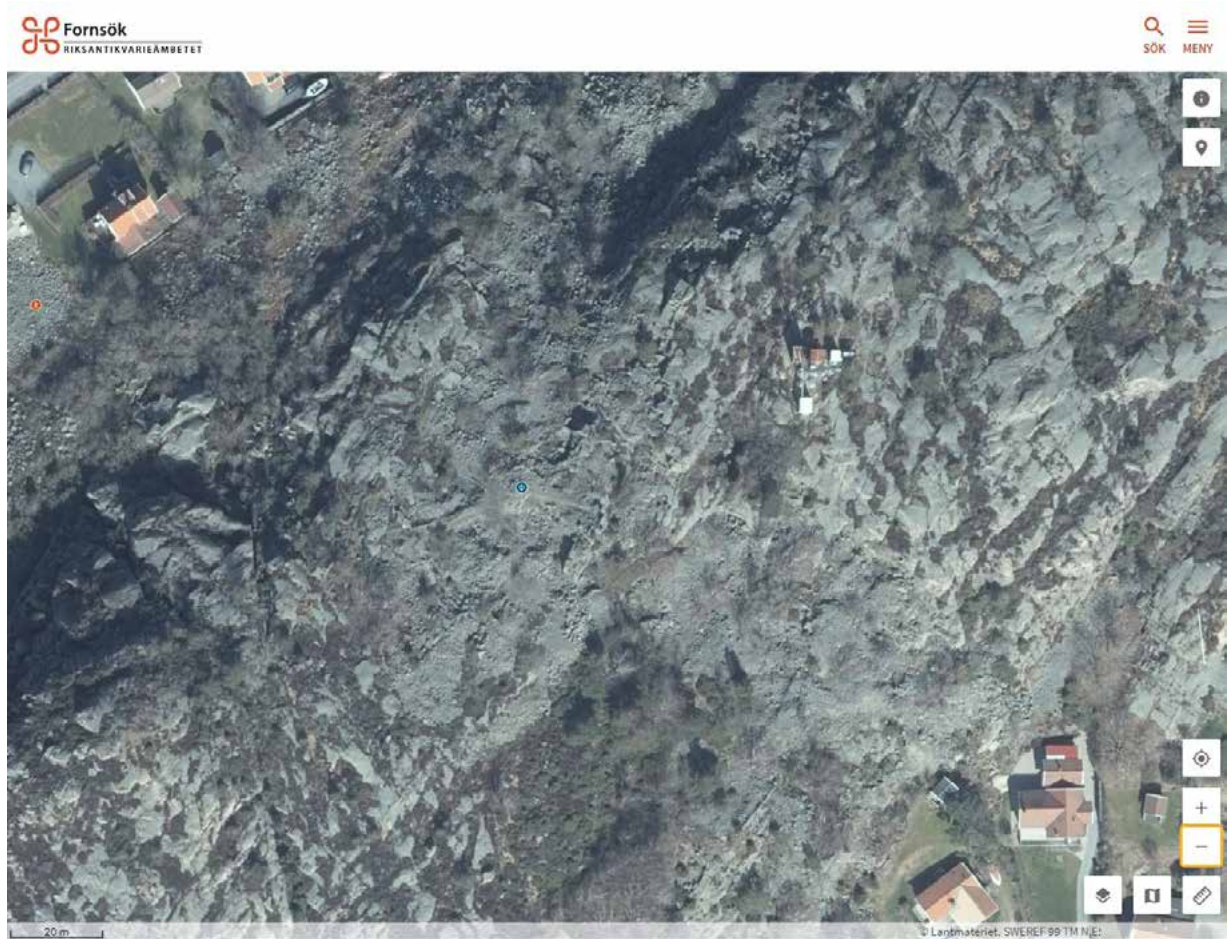
Källor: Huvudsakligen Algotsson & Swedberg 2004 och Östlund mfl 2008, samt däri anförd litteratur

Bilaga 2 - Exempel från Fornsök och länsstyrelsens infokarta

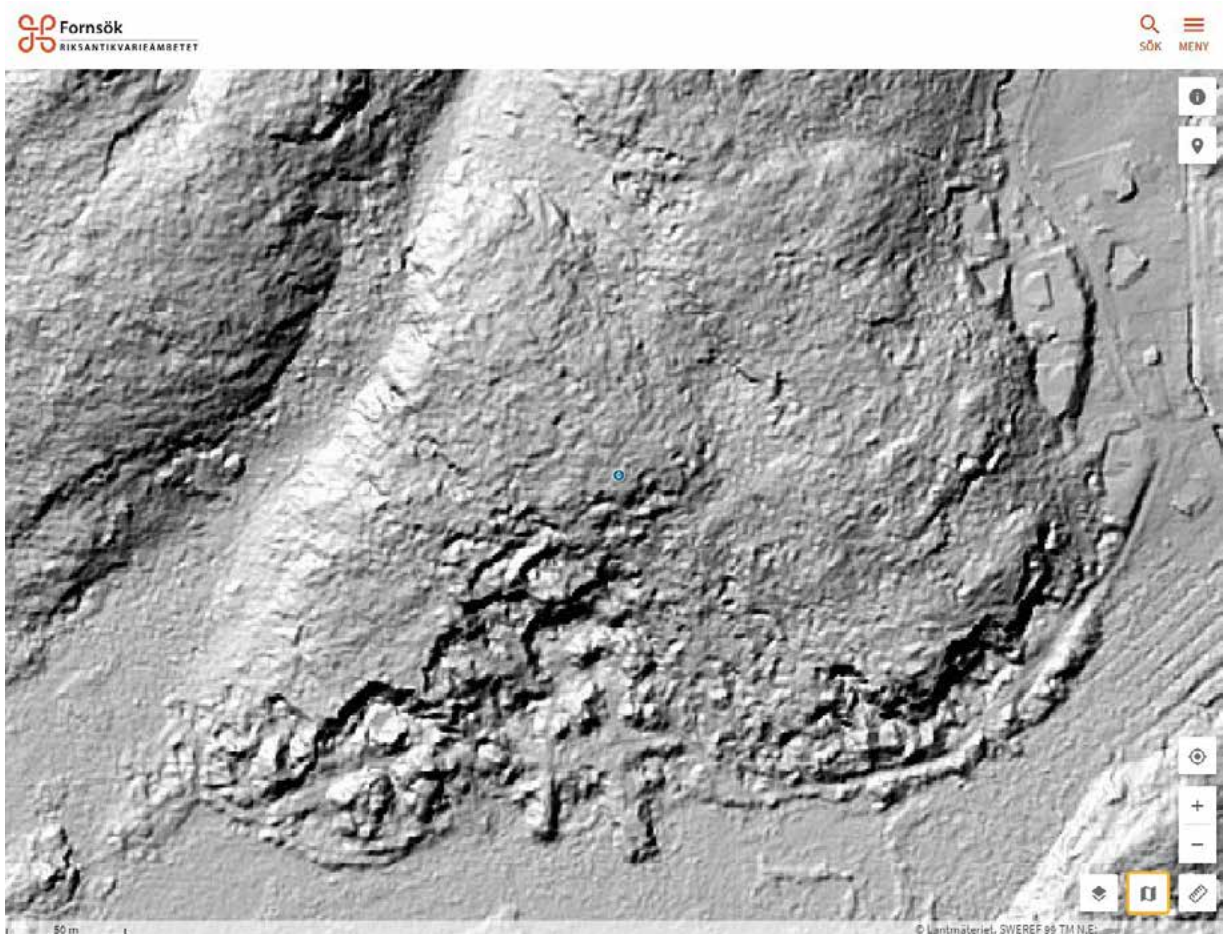
Illustration A, B, C. Dessa tre utsnitt visar ungefär samma område i Fjällbacka: Fjällbacka 1 och 2, Källvikshöjden och Mörhult. A: På ekonomiska kartan från 1930-talet syns de brutna ytorna som vita fläckar, och vägar är markerade upp i brotten. B: Även i den moderna terrängskuggningen syns brottytorna. De större uttagen i Mörhult i norr syns relativt tydligt. Den röda ringen markerar de omfattande men grundare uttagen på Källvikshöjden. C: På modernt ortofoto över Källvikshöjden syns skrotsten, brottytor och vägar. Källor: Länsstyrelsens infokarta samt KMR / Fornsök.

Bilaga 2 - Exempel från Forsök och länsstyrelsens infokarta

Illustration D, E, F. Dessa tre utsnitt visar samma område i Grebbestad: Grebbestad 2-5 / Ulmekärr vid Kuserödsmyren. D: På ekonomiska kartan från 1930-talet syns de brutna ytorna som vita fläckar. Vägen in i storbrottet är markerad, men även uppe på hällmarken norr om kan äldre vägar anas i underlagsfotot. Här syns också skarven mellan två kartblad, med olika kontrast och läsbarhet. E: På ortofoto från 1960 syns storbrottet mycket tydligt; är det inte igång vid denna tid har det troligen lagts ner nyligen. F: Även i den moderna terrängskuggningen syns storbrottet mycket tydligt. Delar av småbrottsområdet syns i bildens norra del som en "krossad" yta. Källor: Länsstyrelsens infokarta samt KMR / Fornsök.

Nivå 4: Förenklad områdesbeskrivning

Datum:

Lämningsnr (KMR):

Internt nr:

Ev benämning:

Värdering

Fältiakttagelser		
<i>Inre struktur</i>		
Storlek (mindre än, mellan, större än)		
Brottyp (småbrott / storbrott / både-och)		
Markslog (skog, hållmark, industri, tomt)		
Infrastruktur / anläggningar (väg, kran etc)		
Grad av skada, påverkan		
Läsbarhet (tydlig / otydlig)		

<i>Yttre strukturer</i>		
Infrastruktur (hamn, järnväg, vägar etc)		
Sociala uttryck (bostäder, fackförening, folkets hus, dansbana, konsum)		
Friluftsliv / rekreation		

Arkivsituation		
Arkiv (ja / nej / okänt)		
Informanter (ja / nej / okänt)		
Intresseföreningar (ja / nej / okänt)		

Tolkning		
Kronologi (förkrigstid / mellankrigstid / efterkrigstid / okänt)		
Komplexitet (enkelt / komplext)		

Bedömning och vidare hantering	
Bedömning (KML)	
Värdering (låg / medel / hög)	
MOTIVERING Materiellt / upplevelsemässigt / pedagogiskt:	
MOTIVERING Immateriellt / vetenskapligt:	
Förslag på fortsatt hantering	Alltid: Hänsyn enl MB.

Bilaga 4 - Förenklad områdebeskrivning – Förklaring och vägledning

Nivå 4: Förenklad områdesbeskrivning

Datum:

Lämningsnr (KMR) I det fall lämningen är registrerad i KMR

Internt nr:

Ev benämning:

Förslag på värdering

Fältiakttagelser		Låg	Medel	Hög
<i>Inre struktur</i>				
Storlek (mindre än, mellan, större än)	Storleksangivelsen behöver bara vara ungefärlig. Ange mått om möjligt, annars <i>Ej avgränsad</i> . Ange alltid om det är avgränsat eller ej.	(ej värderingsgrund)		
Brotttyp (småbrott / storbrott / både-och)	Beskriv. Ange om möjligt vad som producerats, det vill säga gatsten, kanststen, etc. Huruvida stenbrottet är ett småbrott eller ett storbrott kan ibland vara svårt att avgöra, och många gånger är det både och. Ofta finns det småbrott kvar i omedelbar anslutning till storbrott, och ibland har man uppenbarligen ägnat sig åt hantverksmässig produktion uppe på skrothögarna efter det att den egentliga storbrottsdriften upphört. Användbara definitioner: <u>Småbrott</u> = Arbetsmomenten från framtagning av råämnen till slutprodukt utfördes i själva stenbrottet; uttag av sten och bearbetning skedde på samma plats. Typiskt är att putsskärvar och mindre högar av skrotsten ligger i själva brottytan. <u>Storbrott</u> = Industriell uppdelning av arbetsmomenten, där råämnen tas fram i stenbrottet för att transporteras till en bearbetningsplats. Något som komplicerar detta är att denna bearbetningsplats ibland kan finnas väldigt nära brottytan. Element att söka efter är framför allt större skrotstenschögar, samt kranfundament, tippvallar, rälsvagnar etc. Som stöd för detta kan även Riksantikvarieämbetets lämningslista användas: <u>Brott/tåkt</u> = 1 uttag, per definition ett småbrott. <u>Småindustriområde</u> (2 uttag eller flera) = Område med olika lämningar efter småskalig industriell verksamhet. Avser lämningar efter verksamheter av lågteknologisk karaktär. <u>Småskaligt</u> och <u>lågtekniskt</u> är nyckelord här. Lågtekniskt: kilar, handkraft, kranhöl. <u>Protoindustri</u>. <u>Stenindustri</u> = Lämning efter industriell framställning av stenprodukter. Här är <u>industriell</u> nyckelord. Industriellt: jetbränning, sågning, kranfundament, tippvallar, räls. <u>Industri</u>.	(ej värderingsgrund)		
Markslag (skog, hållmark, industri, tomt)		(ej värderingsgrund)		
Infrastruktur / anläggningar (väg, kran etc)	Specificera, det vill säga ange de element som iakttagits. Obs! EJ kil- eller borrhål. Förslag på värdering: Saknas = låg. Två saker = medel. Tre saker = hög. MEN det beror också på VAD det är; arbetsplats i småbrott är mkt vanligt, medan vägräfflor är ovanligt och därmed bör värderas högre. Vad som är vanligt eller ovanligt kan också skifta mellan olika områden, det är alltså viktigt att utgå från sammanhanget.	Saknas	Två strukturer	Tre eller fler
Grad av skada, påverkan	Anges enligt KMR. Beskriv skadans beskaffenhet. Ju lägre skada desto högre värde. Ej skadad = hög. Ringa åverkan (tex ris) samt åverkan (tex sopor) = medel. Grov skada (tex att all skrotsten tagits bort, sönderbyggt), förstörd (= uppgift om, tex tydlig på 1930-talsekonomen men borta nu) = låg. OBS! Om värderingen blir låg här, bör det innebära att den slutliga totala värderingen <i>inte</i> kan bli hög, oavsett andra ingående värden.	Grov skada eller Förstörd	Ringa åverkan eller Åverkan	Ej skadad
Läsbarhet (tydlig / otydlig)	Här är pedagogiskt nyckelord. Högt värde om tydligt, pedagogiskt, läsbart. OBS! har EJ med tillgänglighet att göra. OBS! Om värderingen blir låg här, bör det innebära att den slutliga totala värderingen <i>inte</i> kan bli hög, oavsett andra ingående värden.	Otydligt, inget särskilt att titta på eller lära sig av	Relativt tydligt och läsbart	Mycket tydligt, pedagogiskt

Bilaga 4 - Förenklad områdebeskrivning – Förklaring och vägledning

Yttre strukturer				
Infrastruktur (hamn, järnväg, vägar etc)	Detta avser alltså inte strukturer <i>inom</i> ytan, utan strukturer belägna utanför, och som har använts, eller skulle kunna ha använts. Högre värde om det finns ett påvisat sammanhang, tex fältiakttagelse eller källa. Okänt = ingen värdering.	Inget särskilt inom rimliga avstånd	Hamnar, vägar etc i närheten, men inga påvisade sammanhang	Påvisat sammanhang (källa eller fältiakttagelse)
Sociala uttryck (bostäder, fackförening, folkets hus, dansbana, konsum)	Nyckelord här är samhällsbygge, socialt eller samhälleligt sammanhang . Högre värde ju mer det finns. Efter ca 1935 tillkommer inga direkta sociala uttryck kopplade till stenbrotten. Fältiakttagelse eller källa ligger till grund. Om byggnader står kvar, och tom används i ursprungligt syfte = hög värdering. Många olika uttryck ger högt värde även om de inte finns kvar. Okänt = ingen värdering.	Nej	Enstaka	Byggnader etc som står kvar, och används. Eller flera olika uttryck.
Friluftsliv / rekreation	Tillgänglighet. Avser huruvida brottet ligger samhällsnära, nära campingplats, om det finns promenadstigar inom eller i anslutning till området, etc. Högre värde om området används, eller skulle kunna användas (=tillgängliggöras). Om brottet ligger mer avsides, men det inte kan uteslutas att tex närboende vistas i området = Okänt. Okänt = ingen värdering.	Direkt otillgängligt (tex industrimark, inhägnad mark, etc)		Samhällsnära. Området används, eller skulle kunna användas, exvis genom att justera en befintlig promenadstig.

Arkivsituation				
Arkiv (ja / nej / okänt)	Avser såväl brottet som orten det ev ligger i eller vid. Ange vilket av det, och (kort) vad materialet utgörs av. Om vi vet vilket bolag som brutit (dvs potentiellt arkiv) = medel. Högre värde om det finns mkt material. OBS! foton = arkiv. OBS! citerad intervju i bok = arkiv (<i>inte</i> informant). Okänt = ingen värdering.	Om vi vet att det inte finns något	Om vi tex vet vilket bolag som brutit (dvs potentiellt arkiv)	Om det finns mycket material
Informanter (ja / nej / okänt)	Informant = levande person. Om vi ej efterfrågat = okänt. Om det ska finnas personer men vi inte träffat dem eller vet vad de vet = okänt. Om det inte finns någon = nej. Informant som vet något om brottet = hög. Informant som vet något om orten = medel till hög, beroende på arten av kunskap. Okänt = ingen värdering.	Om vi vet att det inte finns någon	Informant som vet något om orten	Informant som vet ngt om brottet, eller har mkt info om orten
Intresseföreningar (ja / nej / okänt)	Ange namn på föreningen. Förening med specialintresse / engagemang för stenindustri = hög. "Vanlig" hembygdsförening / samhällsförening = medel. Okänt = ingen värdering.	Om vi vet att det inte finns någon	"Vanlig" hembygdsförening / samhällsförening	Förening med specialintresse / engagemang för stenindustri

Tolkning				
Kronologi (förkrigstid / mellankrigstid / efterkrigstid / okänt)	Om inte annat en kvalificerad gissning, tex utifrån kartstudier. Arrendeavtal etc. Våldaterat = hög. Det finns brott som är typiska för olika tider; är brottet typiskt = hög. Stort småbrottsområde är tex typiskt för förkrigstid.	Osäker / vag gissning utifrån kartstudier och fältiakttagelser	Kvalificerad gissning utifrån kartstudier och fältiakttagelser	Våldaterat (utifrån arkiv eller informanter, eller typiskt för sin tid)
Komplexitet	Komplexitet avseende relativ kronologi, dvs överlagringar, stratigrafier, faser. Komplex i storlek, omfattning. Högre värde om komplex.	Enkelt, litet		Komplex relativ kronologi, dvs överlagringar, stratigrafier, faser. Komplex i storlek, omfattning.

Bilaga 4 - Förenklad områdebeskrivning – Förklaring och vägledning

Bedömning och vidare hantering	
Bedömning (KML)	Ange om ÖKL eller Fornlämning. Om ej registrerat; ange: Ej registrerat i KMR.
Värdering (låg / medel / hög)	Låg, medel, hög. Ange vilket. Totalt finns elva värderingsgrunder i blanketten. Om sex eller fler har värdering <i>Okänd</i> anges här istället <i>Ej värdering</i> . Motivera.
MOTIVERING Materiellt / upplevelsemässigt/ pedagogiskt:	(Röda värden ovan.) Ange. Motivera. Beskriv mkt kort de värden som finns.
MOTIVERING Immateriellt / vetenskapligt:	(Blå värden ovan.) Ange. Motivera. Beskriv mkt kort de värden som finns.
Förslag på fortsatt hantering	Alltid: Hänsyn enl MB. Låg = Bör i första hand undantas från exploatering. I annat fall arkeologisk eller kulturhistorisk utredning samt grundläggande dokumentation. Medel = Bör i första hand undantas från exploatering. I annat fall arkeologisk eller kulturhistorisk utredning samt fördjupad dokumentation. Hög = Undantas från exploatering. Föreslå gärna någon form av skydd, tex kommunal kulturmiljö etc. Om många okända faktorer = Ytterligare underlag behövs. Motivera.

Bilaga 5 - Nyregistrerade lämningar i Tanums kommun

Nyregistrerade och besiktigade lämningar i Tanums kommun

Lämning nr (KMR)	Område nr (Beteckning)	Registreringsstatus
L2021:6808	Tanum 2 (Västerby)	Nyregistrering
L2021:6800	Tanum 3 (Prästesäm)	Nyregistrering
L2021:6812	Tanum 4 (Vinbäck/masten)	Nyregistrering
L2021:6781	Tanum 5 (Orrekläpp)	Nyregistrering
L2021:6782	Tanum 5 (Orrekläpp Östra Bro)	Nyregistrering
L2021:6824	Tanum 6 (Östra Bro Ö)	Nyregistrering
L2021:6825	Tanum 6 (Östra Bro V)	Nyregistrering
L2021:6826	Tanum 6 (Östra Bro mitt)	Nyregistrering
L2021:7117	Tanum 7 (Berg O)	Nyregistrering
L2021:7119	Tanum 7 (Berg S)	Nyregistrering
L2021:7121	Tanum 7 (Berg V)	Nyregistrering
L2021:6568	Tanum 8 (Emelieborg S)	Nyregistrering
L2021:6569	Tanum 8 (Emelieborg N)	Nyregistrering
L2021:7122	Tanum 9 (Oppen)	Nyregistrering
L2021:6827	Tanum 10 (Tegneby)	Nyregistrering
L2021:7124	Tanum 10 (Litsleby N om vägen)	Nyregistrering
L2021:7125	Tanum 10 (Litsleby S om vägen)	Nyregistrering
L2021:7127	Tanum 10 (Litsleby Smedtorpet N)	Nyregistrering
L2021:7131	Tanum 10 (Litsleby Smedtorpet S)	Nyregistrering
L2021:7139	Tanum 11 (Rungstung)	Nyregistrering
L2021:7141	Tanum 12 (Skrädderöd)	Nyregistrering
L2021:7273	Tanum 13 (Uppegården/Kyrkoryk)	Nyregistrering
L2021:7274	Tanum 13 (Uppegården/Tanums-Tyft)	Nyregistrering
L2021:7277	Tanum 13 (Uppegården/kvarnen)	Nyregistrering
L2021:7287	Tanum 13 (Uppegården/Kyrkoryk kvarnsten)	Nyregistrering
L2021:7293	Tanum 14 (Korndalen NV)	Nyregistrering
L2021:7294	Tanum 14 (Korndalen SO)	Nyregistrering
L1967:4149	Tanum 15 (Slängebergen)	Uppdaterad
L2021:7296	Tanum 16 (Slänge N)	Nyregistrering
L2021:7297	Tanum 16 (Slänge S)	Nyregistrering
L2021:7298	Tanum 17 (Fossum/kvarnen)	Nyregistrering
L2021:7299	Tanum 18 (Gerum S)	Nyregistrering
L2021:7300	Tanum 18 (Gerum mitt)	Nyregistrering
L2021:7301	Tanum 18 (Gerum N)	Nyregistrering
L1960:8064, L1960:8067, L1960:8096, L1960:8098	Tanum 19 (Kattedaben)	Registrerade 2010
L2020:6401	Grebbestad 1 (Edsviks camping)	Nyregistrering
L2020:6402	Grebbestad 2-5 (Ulmekärr)	Nyregistrering
L1959:3270, L1959:3304, L1959:3307	Grebbestad 11 (Ulmekärr Hogane)	Registrerade 2017
L2020:1487	Fjällbacka 1 (Källvikshöjden)	Registrerad 2020
L1960:7736 mfl	Ev delvis 17 Kornhagem, Hamburgsund	Registrerade 2011
L1960:6664	19 Dammen, Hamburgsund	Registrerad 2007
L1960:7757, L1960:7549, L1960:7545, L1960:7544, L1960:7575, L1960:7574	Hamburgsund 3, Ejgde	Registrerade 2011

Sammanfattande tabell över alla värderade områden i Lysekils kommun

Observera att dessa områden endast utgör ett litet urval - åtskilliga områden återstår att besöka och värdera.

Röd = Hög värdering. Vi rekommenderar att området inte exploateras utan skyddas.

Orange = Osäker värdering. Mer underlag behövs. Eller ngt som behöver uppmärksammas.

Grön = Låg-medel värdering. Kan exploateras bort om det behövs, men först ngn slags dokumentation.

Område nr	Ort / plats	Namn	Värdering	Materiellt – pedagogiskt – upplevelse-mässigt	Immaterieellt – vetenskapligt	Lämnings-nr	Förslag på vidare hantering
Lysekil 1	Lyse	Bracka – Brattås – Berge mark	Hög	<i>Hög</i>	<i>Hög</i>	-	Undantas från exploatering. Infogas i kommunal kulturmiljö.
Lysekil 2	Brastad	Lahälla	Hög	<i>Hög</i>	<i>Hög</i>	-	Undantas från exploatering. Infogas i kommunal kulturmiljö.
Lysekil 3	Lysekil	Sjukhuset	<i>Medel – hög</i>	<i>Hög</i>	<i>Medel</i>	-	Bör undantas från exploatering. Ytterligare underlag behövs.
Lysekil 4	Lysekil	Dalskogen	<i>Medel</i>	<i>Låg</i>	<i>Medel</i>	-	Generella rekommendationer.
Lysekil 5	Lysekil	Landsvägs-gatan	<i>Medel</i>	<i>Medel</i>	<i>Medel</i>	-	Generella rekommendationer.
Lysekil 6	Lyse	Häggvall	<i>Medel – hög</i>	<i>Hög</i>	<i>Medel</i>	-	Bör undantas från exploatering. Ytterligare underlag behövs.
Lysekil 7	Brastad	Norrkila	<i>Hög (medel – hög)</i>	<i>Hög</i>	<i>Medel</i>	-	Bör undantas från exploatering. Ytterligare underlag behövs.
Lysekil 8	Lyse	Nöteberg	<i>Medel – hög</i>	<i>Hög</i>	<i>Medel</i>	-	Bör undantas från exploatering. Ytterligare underlag behövs.
Lysekil 9	Lyse	Valemyr – Tjärnskogen	Hög	<i>Hög</i>	<i>Medel</i>	-	Undantas från exploatering. Bör få någon form av skydd.

Illustration G. Omfattande småbrottsområde inom Lysekil 1 / Bracka - Brattås - Berge mark.

Bilaga 7 - Sotenäs kommun: Områden och värderingar

Sammanfattande tabell över alla värderade områden i Sotenäs kommun

Observera att dessa områden endast utgör ett litet urval - åtskilliga områden återstår att besöka och värdera.

Röd = Hög värdering. Vi rekommenderar att området inte exploateras utan skyddas.

Orange = Osäker värdering. Mer underlag behövs. Eller ngt som behöver uppmärksammas.

Grön = Låg-medel värdering. Kan exploateras bort om det behövs, men först ngn slags dokumentation.

Område nr	Ort / plats	Namn	Värdering	Materiellt – pedagogiskt – upplevelse-mässigt	Immateriellt – vetenskapligt	Lämning nr	Förslag på vidare hantering
Sotenäs 1	Bovall	Hogsäm	Hög	<i>Hög</i>	<i>Hög</i>	-	Undantas från exploatering. Kan inarbetas i kommunal kulturmiljö eller vandringsled.
Sotenäs 2	Väjern	Långeviks-bergen	<i>Medel (medel-hög)</i>	<i>Meedel-hög</i>	<i>Medel</i>	-	Bör undantas från exploatering. Ytterligare underlag behövs.
Sotenäs 3	Väjern	Förålarne	Hög	<i>Hög</i>	<i>Medel</i>	-	Undantas från exploatering. Bör ingå i kommunal kulturmiljö.
Sotenäs 4	Kungshamn	Norr om Klippsjön	<i>Medel</i>	<i>Medel</i>	<i>Medel</i>	-	Generella rekommendationer.
Sotenäs 5	Ulebergshamn	Alpvägen	Hög	<i>Hög</i>	<i>Medel</i>	-	Undantas från exploatering. Bör ingå i kommunal kulturmiljö.
Sotenäs 6	Hunnebostrand	Gamla syfabriken	<i>Medel</i>	<i>Medel</i>	<i>Medel-hög</i>	-	Generella rekommendationer.
Sotenäs 7	Hunnebostrand	Skalberget	Hög	<i>Hög</i>	<i>Medel-hög</i>	-	Undantas från exploatering. Bör inarbetas i kommunal kulturmiljö och vandringsled.
Sotenäs 8	Ulebergshamn	Valefjäll	<i>Hög</i>	<i>Medel</i>	<i>Hög</i>	-	Bör i första hand undantas från exploatering. Inga särskilda pedagogiska värden.

Illustration H. Ett omfattande och sannolikt tidigt småbrottsområde i Väjern. Sotenäs 3 / Förålarne.

Bilaga 8 - Tanums kommun: Områden och värderingar

Sammanfattande tabell över alla värderade områden i Tanums kommun

Observera att dessa områden endast utgör ett litet urval - åtskilliga områden återstår att besöka och värdera.

Röd = Hög värdering. Vi rekommenderar att området inte exploateras utan skyddas.

Orange = Osäker värdering. Mer underlag behövs. Eller ngt som behöver uppmärksammas.

Grön = Låg-medel värdering. Kan exploateras bort om det behövs, men först ngn slags dokumentation.

Område nr	Ort / plats	Namn	Värdering	Materiellt – pedagogiskt – upplevelse-mässigt	Immateriellt – vetenskapligt	Lämning nr	Förslag på vidare hantering
-	Heestrand	26 Hamnegård	-	-	-	-	(Ej värderat: Utanför samhällsområdet)
-	Heestrand	27 Slottebacken	Medel	Medel	Hög	-	Ytterligare underlag behövs. Ej besökt i fält.
-	Heestrand	28 Sibirien	Hög	Hög	Hög	-	Undantas från exploatering. Av riksintresse. Infogas i kommunal kulturmiljö.
-	Heestrand	29 Källvik	Hög	Hög	Hög	-	Undantas från exploatering. Infogas i kommunal kulturmiljö.
-	Heestrand	30 Ulön Dannemark	-	-	-	-	(Ej värderat: Utanför samhällsområdet)
Heestrand 2	Heestrand	-	Hög (medel-hög)	Hög	Medel-hög	-	Fin miljö som tyvärr hamnar i skuggan av Sibirien och Källviken. Ev ytterligare underlag.
	Hamburg-sund	10 Gåsön	-	-	-	-	(Ej värderat: Utanför samhällsområdet)
	Hamburg-sund	11 Trinissla	-	-	-	-	(Ej värderat: Utanför samhällsområdet)
	Hamburg-sund	12 Långholmen	-	-	-	-	(Ej värderat: Utanför samhällsområdet)
	Hamburg-sund	13 Kiddön	-	-	-	-	(Ej värderat: Utanför samhällsområdet)
-	Hamburg-sund	14 Valberget	Ej värdering	-	-	-	Ytterligare underlag behövs.
-	Hamburg-sund	15 Bonn	Medel-hög	Medel-hög	Hög	-	Bör undantas från exploatering. Kan inarbetas i kommunal kulturmiljö.
-	Hamburg-sund	16 Amdals-brottet	Hög	Hög	Hög	-	Undantas från exploatering. Arbeta in i kommunal kulturmiljö.
-	Hamburg-sund	17 Kornhagen	Medel	Medel	Medel	Kan delvis motsvaras av L1960:7736 mfl	Generella rekommendationer.
-	Hamburg-sund	18 Rosenborg	Ej värdering	-	-	-	Ytterligare underlag behövs.
-	Hamburg-sund	19 Dammen	Ej värdering	-	-	L1960:6664	Ytterligare underlag behövs.
-	Hamburg-sund	20 Nytorp	Ej värdering	-	-	-	Ytterligare underlag behövs.
-	Hamburg-sund	21 Kvarnberget	Hög	Hög	Hög	-	Undantas från exploatering. Arbeta in i kommunal kulturmiljö.
-	Hamburg-sund	22 Kleven	Ej värdering	-	-	-	Ytterligare underlag behövs.
-	Hamburg-sund	23 Normans-berget	-	-	-	-	(Ej värdering: Utanför samhällsområdet)
-	Hamburg-sund	24 Normans-berget, planerat	-	-	-	-	(Ej värdering: Endast planerat. Utanför samhällsområdet)

Bilaga 8 - Tanums kommun: Områden och värderingar

Område nr	Ort / plats	Namn	Värdering	Materiellt – pedagogiskt – upplevelse-mässigt	Immateriellt – vetenskapligt	Lämning nr	Förslag på vidare hantering
-	Hamburg-sund	25 Hakeröds-brotten	-			-	(Ej värdering: Utanför samhällsområdet)
Hamburg-sund 3	Hamburg-sund	Ejgde	Hög	Hög	Medel	L1960:7757, L1960:7549, L1960:7545, L1960:7544, L1960:7575, L1960:7574	Undantas från exploatering. Arbeta in i kommunal kulturmiljö.
-	Hamburgö	1 Varpet	Hög	Hög	Hög	-	Undantas från exploatering. Arbeta in i kommunal kulturmiljö.
-	Hamburgö	2 Solum-hällorna	Hög	Troligen hög	Medel	-	Generella rekommendationer. Ev ytterligare underlag. Ej besökt i fält.
-	Hamburgö	3 Stolberget	Medel (låg-hög)	Troligen medel	Medel	-	Generella rekommendationer. Ev ytterligare underlag. Ej besökt i fält.
-	Hamburgö	4 Vänd igen	-	-	-	-	(Ej värderat: Diabasbrott)
-	Hamburgö	5 Lössgård	Ej värdering	-	-	-	Ytterligare underlag behövs.
-	Hamburgö	6 Husmarken	Medel-hög	Medel-hög	Låg-medel	-	Generella rekommendationer. Ev ytterligare underlag.
-	Hamburgö	7 Berga Lider	Medel-hög	Hög	Medel	-	Generella rekommendationer. Ev ytterligare underlag. Ev inarbeta i kommunalt kulturmiljöprogram då miljön är speciell.
-	Hamburgö	8 Bredberg	Medel	Troligen medel	Medel-hög	-	Generella rekommendationer. Ev ytterligare underlag. Ej besökt i fält.
-	Hamburgö	9 Nordgård	Ej värdering	-	-	-	Ytterligare underlag behövs.
Fjällbacka 1	Fjällbacka	Källvikshöjden	Hög	Hög	Medel	L2020:1487	Undantas från exploatering. Arbeta in i kommunal kulturmiljö och riksintresse.
Fjällbacka 2	Fjällbacka	Mörhult	Hög	Hög	Medel	-	Undantas från exploatering. Arbeta in i kommunal kulturmiljö och riksintresse.
Fjällbacka 3	Fjällbacka	Kville Ödsmål / Nedre Bräcke	Medel	Medel	Medel	-	Generella rekommendationer.
Fjällbacka 4	Fjällbacka	Bräcke	Medel	Medel	Medel	-	Generella rekommendationer.
Fjällbacka 5	Fjällbacka	Sälvik	Medel	Medel	Medel	-	Ingår delvis i kommunal kulturmiljö; beskrivningen bör uppdateras. Kruthuset bör bevaras.
Fjällbacka 6	Fjällbacka	Bredvik	Medel	Medel	Medel	-	Generella rekommendationer.
Fjällbacka 7	Fjällbacka	Källvikshöjden / Innegården	Medel	Medel-hög	Medel	-	Generella rekommendationer.

Bilaga 8 - Tanums kommun: Områden och värderingar

Område nr	Ort / plats	Namn	Värdering	Materiellt – pedagogiskt – upplevelse-mässigt	Immateriellt – vetenskapligt	Lämning nr	Förslag på vidare hantering
Grebbestad 1	Grebbestad	Ulmekärr vid Edsviks camping	Medel	Medel	Medel	L2020:6401	Generella rekommendationer.
Grebbestad 2-5	Grebbestad	Ulmekärr vid Kuserödsmyren	Hög	Hög	Medel	L2020:6402	Undantas från exploatering. Infogas i kommunal kulturmiljö.
Grebbestad 6	Grebbestad	Sövall	Medel (låg-medel)	Låg	Låg-medel	-	Generella rekommendationer. Ev ytterligare underlag.
Grebbestad 7	Grebbestad	Gliskilen	Medel	Medel	Låg-medel	-	Generella rekommendationer. Ev ytterligare underlag. Fin miljö.
Grebbestad 8	Grebbestad	Rörvik	Låg-medel	Låg	Medel	-	Generella rekommendationer.
Grebbestad 9	Grebbestad	Siljevi	Medel	Låg-hög	Medel	-	Generella rekommendationer.
Grebbestad 10	Grebbestad	Brattåstjärnet	Medel	Medel (ev medel-hög)	Medel	-	Generella rekommendationer. Fin och representativ miljö.
Grebbestad 11	Grebbestad	Ulmekärr Hogane	Medel	Medel	Medel	L1959:3270, L1959:3304, L1959:3307	Generella rekommendationer.
Resö 1	Resö	-	Medel	Låg	Medel	-	Generella rekommendationer.
Resö 2	Resö	-	Medel	Låg-hög	Medel	-	Generella rekommendationer.
Resö 3	Resö	Lönntåg	Medel	Medel-hög	Medel	-	Generella rekommendationer. Om någon miljö kan undantas på Resö bör det vara denna.
Tanum 1	Tanum	Säm	Låg (låg-medel)	Låg	Låg	-	Generella rekommendationer.
Tanum 2	Tanum	Västerby	Låg (låg-medel)	Låg	Låg	L2021:6808	Generella rekommendationer.
Tanum 3	Tanum	Prästesäm	Hög	Hög	Hög	L2021:6808	Undantas från exploatering. Infogas i riksintresset. Alt kommunal kulturmiljö.
Tanum 4	Tanum	Vinbäck	Låg (låg-medel)	Låg	Låg	L2021:6812	Generella rekommendationer.
Tanum 5	Tanum	Orrekläpp	Hög	Hög	Hög	L2021:6781 och L2021:6782	Undantas från exploatering. Justera kommunal kulturmiljö.
Tanum 6	Tanum	Östra Bro	Låg-medel	Låg	Låg-medel	L2021:6824, L2021:6825, L2021:6826	Generella rekommendationer.
Tanum 7	Tanum	Berg	Medel (låg-hög)	Medel-hög	Medel	L2021:7117, L2021:7119, L2021:7121	Generella rekommendationer. Ev ytterligare underlag.
Tanum 8	Tanum	Emelieborg	Medel (medel-hög)	Hög	Medel-hög	L2021:6568, L2021:6569	Bildar tillsammans med Orrekläpp en fin miljö. Ev ytterligare underlag.
Tanum 9	Tanum	Oppen	Låg	Låg	Låg	L2021:7122	Generella rekommendationer.
Tanum 10	Tanum	Litsleby – Tegneby	Medel (låg-hög)	Medel	Låg	L2021:6827, L2021:7124, L2021:7125, L2021:7127, L2021:7131	Generella rekommendationer. Ev ytterligare underlag.

Bilaga 8 - Tanums kommun: Områden och värderingar

Område nr	Ort / plats	Namn	Värdering	Materiellt – pedagogiskt – upplevelse-mässigt	Immateriellt – vetenskapligt	Lämning nr	Förslag på vidare hantering
Tanum 11	Tanum	Rungstung	Medel (låg-medel)	Låg	Medel	L2021:7139	Generella rekommendationer.
Tanum 12	Tanum	Skrädderöd	Medel-hög	Hög	Medel	L2021:7141	Generella rekommendationer. Ev ytterligare underlag.
Tanum 13	Tanum	Uppegården / Kyrkoryk / Tanums-Tyft	Hög (medel-hög)	Hög	Medel	L2021:7273, L2021:7274, L2021:7277, L2021:7287	Bör undantas från exploatering, men trol inget exploateringstryck. Ytterligare underlag behövs.
Tanum 14	Tanum	Korndalen	Hög (medel-hög)	Hög	Medel	L2021:7293, L2021:7294	Bör undantas från exploatering, men trol inget exploateringstryck. Ytterligare underlag behövs.
Tanum 15	Tanum	Slängebergen	Hög (medel-hög)	Medel-hög	Hög	L1967:4149	Bör undantas från exploatering, men trol inget exploateringstryck. Ytterligare underlag behövs.
Tanum 16	Tanum	Slänge	Medel (låg-medel)	Låg-medel	Låg-medel	L2021:7296, L2021:7297	Generella rekommendationer.
Tanum 17	Tanum	Fossums kvarn	Medel (låg-medel)	Låg-medel	Låg-medel	L2021:7298	Generella rekommendationer. Ev påvisat samband med kvarnlämningen skulle höja värderingen.
Tanum 18	Tanum	Gerum	Medel (medel-hög)	Medel-hög	Medel	L2021:7299, L2021:7300, L2021:7301	Generella rekommendationer. Ev ytterligare underlag.
Tanum 19	Tanum	Kattedaben	Låg (låg-medel)	Låg	Medel	L1960:8064, L1960:8067, L1960:8096, L1960:8098	Generella rekommendationer.

Sammanfattande tabell över alla värderade områden i Strömstad kommun

Observera att dessa områden endast utgör ett litet urval - åtskilliga områden återstår att besöka och värdera.

Röd = Hög värdering. Vi rekommenderar att området inte exploateras utan skyddas.

Orange = Osäker värdering. Mer underlag behövs. Eller ngt som behöver uppmärksammas.

Grön = Låg-medel värdering. Kan exploateras bort om det behövs, men först ngn slags dokumentation.

Område nr	Ort / plats	Namn	Värdering	Materiellt – pedagogiskt – upplevelse-mässigt	Immateriellt – vetenskapligt	Lämning nr	Förslag på vidare hantering
Strömstad 1	Flåghult	Barackerna	Hög	Hög	<i>Medel – hög</i>	-	Undantas från exploatering. Kan infogas i beskrivningen av Bohusleden.
Strömstad 2	Dynekilén	Skjuleröd	<i>Medel – hög</i>	<i>Medel – hög</i>	<i>Medel</i>	-	Bör i första hand undantas från exploatering. Ytterligare underlag behövs.
Strömstad 3	Kebal	Kebal	<i>Medel – hög</i>	<i>Medel</i>	<i>Medel</i>	-	Bör i första hand undantas från exploatering. Ytterligare underlag behövs.

Illustration 1. Stora högar med putsskärv inom Strömstad 3 / Kebal.

Bilaga 10 - Munkedals kommun: Områden och värderingar

Sammanfattande tabell över alla värderade områden i Munkedals kommun

Observera att dessa områden endast utgör ett litet urval - åtskilliga områden återstår att besöka och värdera.

Röd = Hög värdering. Vi rekommenderar att området inte exploateras utan skyddas.

Orange = Osäker värdering. Mer underlag behövs. Eller ngt som behöver uppmärksammas.

Grön = Låg-medel värdering. Kan exploateras bort om det behövs, men först ngn slags dokumentation.

Område nr	Ort / plats	Namn	Värdering	Materiellt – pedagogiskt – upplevelse- mässigt	Immateriellt – vetenskapligt	Lämning nr	Förslag på vidare hantering
Munkedal 1	Hällevads- holm	Hällevadsholm Kung Ranes väg	Medel	Medel	Medel	-	Generella rekommendationer.
Munkedal 2	Hällevads- holm	Hotellberget	Medel	Medel	Medel	-	Generella rekommendationer.
Munkedal 3	Hällevads- holm	Steneröd Kvarndalstorpet	Medel	Medel	Medel	-	Generella rekommendationer.
Munkedal 4	Hällevads- holm	Klevberget	Medel (medel-hög)	Hög	Medel	-	Bör undantas från exploatering, men trol inget exploateringstryck. Lastkaj och stenkista.
Munkedal 5	Hällevads- holm	Hällevad storbrottet	Hög (medel- hög)	Hög	Medel	-	Undantas från exploatering. Bör inarbetas i det kommunala kulturmiljöprogrammet. Byggnaden bör bevaras.
Munkedal 6	Hällevads- holm	Hällevad Bernhardsberg	Medel	Medel	Medel	-	Generella rekommendationer.

Illustration J. Munkedal 5 / Hällevad storbrottet.

Sten.doc 2.0 **Den bohuslänska granitindustrin –** **kunskapsuppbyggnad och planeringsunderlag**

Norra Bohuslän är starkt påverkat av stenindustrin, vilket tar sig uttryck i ett särpräglat kulturlandskap. Bristen på samlad kunskap kring lämningarna efter granitindustrin – och deras kulturhistoriska värden – riskerar dock att utgöra ett problem för samhällsplaneringen i Bohuslän. Kommunernas tjänstemän och handläggare vet att det finns stenindustriella lämningar i landskapet, och de har ofta övergripande historiska kunskaper om epoken. I enskilda planärenden uppstår ändå frågor om förhållningssätt till de fysiska lämningarna: Hur ska den enskilda lämningen värderas?

Kulturlandskapet har, i samråd med Länsstyrelsen för Västra Götaland, konstaterat att det är av vikt att sammanställa en mer heltäckande bild av lämningarna efter granitindustrin i norra Bohuslän. Det finns ett behov av tydliga värderingskriterier och tydliga tillämpningsanvisningar rörande vilka miljöer och objekt som bör skyddas, alternativt kan dokumenteras och tas bort vid en eventuell exploatering. Genom att utveckla begrepp, tekniker och metoder för bedömning av stenbrottens kulturhistoriska värden skapas en säkrare grund för beslut. Denna rapport innehåller resultaten av detta arbete.

www.kulturland.se